

Boris Milosavljević

*BOŽIDAR KNEŽEVIĆ (1862–1905):
BIOGRAFIJA, DELO, KRITIKA I RECEPCIJA¹*

APSTRAKT: Božidar Knežević je svojim Mislima i svojom ličnošću ostavio veliki utisak na savremenike. Nastao je mit o usamljenom filozofu i neshvaćenom misliocu, intelektualcu čije vrednosti i zasluge nisu prepoznate i pravilno vrednovane. Kneževićeva biografija zasnovana na istorijskim izvorima razlikuje se, naravno, od mita. Da bi se došlo do tačnih podataka o Kneževićevom životu, treba razgrnuti čitave slojeve tumačenja naslagane u poslednjih stotinak godina. Njegovi Principi istorije, sistemsko delo, čiji je samo jedan deo objavio (dva toma, od tri ili pet, kako je bilo predviđeno), nisu privlačili pažnju šire intelektualne javnosti. Principi istorije predstavljaju potragu za zakonima istorijskog razvoja čovečanstva. Prvi tom nosi naslov Zakon reda u istoriji, a drugi Proporcija u istoriji. Za Kneževića istorijska nauka kao pozitivna nauka najviša je filozofija. Iako sledi vladajući scijentizam svoga vremena, posebnu pažnju posvetio je pitanju religije. Shvatanje Kneževića kao moraliste povezano je sa njegovim promišljanjem religije.

KLJUČNE REČI: Božidar Knežević, filozofski sistem, istorijska nauka, misli, religija

Božidar Knežević je ostavio neuporedivo veći utisak na savremenike aforizmima objavljenim pod naslovom *Misli* (1902) nego svojim sistemskim dvotomnim *Principima istorije* (1898, 1901). U vreme vladavine pozitivnih nauka Knežević je i sam bio sledbenik Spensera (Herbert Spencer), Drejpera (John William Draper) i Bakla (Henry Thomas Buckle). Pažnju javnosti toga vremena zaokupljala je tema istorijskih ličnosti („velikih ličnosti“), o kojoj je Knežević, prevodilac Karla (Thomas Carlyle), dao svoje mišljenje. Pisao je i o religiji, što je dovodilo u nedoumicu, a neretko navodilo i na stranputicu njegove tumače. Na savremenike je posebno veliki utisak ostavila Kneževićeva ličnost, njegov stav prema životu i okolini koja „viši duh“ guši svojom osrednjošću i svakodnevicom. Anegdote o filozofu, nalik pričama o antičkim mudracima, do pedesetih godina su mogle da se pročitaju u štampi (u *Republici* npr).

Boža Knežević nije učestvovao u izgradnji mita o sebi, smišljeno negujući filozofsku pozu. Iako je „nekada čista filozofija bila jako u modi“ (*Vreme*, 28 mart 1929, 2) pisci teško razumljivih filozofskih tekstova postajali su poznati tek kada bi se pročuli kao književnici

¹ Rad je napisan u okviru projekta br. 177011 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

(Aberdar),² književni kritičari (Ljubomir Nedić), naučnici ili političari. Nastanku mita najviše su, u stvari, doprinele njegove *Misli* i Jovan Skerlić (1902, 1953). Uspomena na Kneževića potom je održavana memoarskim anegdotama njegovih prijatelja (Milorad Mile Pavlović Krpa i Zaharije Zarija R. Popović), saradnika iz škole (Nikola Zega) i bivših učenika (Vladimir Vujić npr.), od kojih je jedan uzeo ličnost i delo Bože Kneževića za temu svoje akademske besede (Miloš Trivunac). Pošto je Knežević svojim životom ostavio tako veliki utisak, pažnju ćemo posvetiti njegovoj biografiji koliko i delima. Na to nas posebno obavezuje nepouzdanost postojećih biografija i nepouzdanost prikaza Kneževićevog vremena u tim biografijama. Pošto su pogrešne predstave usled duge upotrebe postale uvrežene predrasude, ukazivaćemo na istorijske okolnosti potrebne za razumevanje tadašnje Srbije. Pošto je Knežević živeo u jednom od prelomnih trenutaka istorije Srbije (1903) značajna je i rekonstrukcija njegovih političkih gledišta. Tumačenje filozofskih misli u kontekstu političkih okolnosti i političkih gledišta autora filozofskog teksta daje mnoge odgovore na filozofska pitanja, koja inače ostaju nejasna. Rekonstrukcija Kneževićevog života na osnovu istorijskih izvora, pre svega arhivske građe, daje, kao i obično, drugačiju sliku od one uobičajene. Iako ta slika može biti strana svima koji su se navikli na mit o Boži Kneževiću, nije manje zanimljiva. Čitanje njegovih dnevničkih zapisa iz rukopisne zaostavštine nije samo iznenađujuće, već otkriva jednog novog Božidara Kneževića, koji sluti i oseća svoju epohu i umom i čulima.

Biografija

Kneževićevu preranu smrt (18. februara / 3. marta 1905) „oplakala je sva srpska i jugoslovenska štampa” (Knežević M. 2002, 92). Svaki intelektualac „smatrao je za dužnost da oda poslednju poštu velikom filozofu” (Pavlović, NB R465/XXXII (32), 9, „San o Boži Kneževiću“, 44–45). Veoma emotivno napisani nekrolozi puni su prekora upućenih vremenu i društvu. Naglašavalo se da „karakteran, pošten, ponosit“ i zbog toga „osobenjak“ Knežević nije „umeo laktovima gurati kroz ovaj grubi svet... jer teško zlato tone na dno, a laka pleva pliva na površini“ (S[vetislav St.] S[imić] 1905, 1).³ Oplakivala se sudbina gimnazijskog profesora „o koga bi se izvesno grabio svaki univerzitet“ u svetu. U časopisu *Delo* (1905, 431) žali se „jedinствен човек u Srbiji, koji je tako mnogo vredeo i uradio, a na sve to bio ničim nenagrađen“. U tragičnoj sudbini mislioca i nepravdi nanesejoj neshvaćenom filozofu savremenici su osećali nepravdu naneseju sebi samima (Skerlić 1902, 1016–1027). Mnogi su, u stvari, bili podstaknuti i da „implicitno izlive svoju vlastitu zapostavljenost u vidu protestnog tona protiv sredine koja nije razumela Božu Kneževića, pa, eto, ni njih“ (Grubačić 1962, 11).

Skerlić je u *Srpskom književnom glasniku* (1905) ostavio poznatu sumornu sliku: „Na dan devetnaestog februara ove godine, sniska i tamna Markova crkva u Beogradu bila je puna đaka, profesora i književnika. Pogled je lutao od groba jednog kralja i kraljice do

² Književni pseudonim Milana Kujundžića.

³ S pravom se može pretpostaviti da iza inicijala S. S. stoji ime Svetislava Simića, gimnazijskog profesora, narodnog poslanika, diplomate (konzul i poslanik), zaslužnog za osnivanje *Srpskog književnog glasnika*.

četiri deteta koja su u tamnom crnom odelu stajala kraj jednog mrtvačkog sanduka. Vetar je napolju silno duvao, drvena vrata su se tresla, u porti je drveće škripalo, a popovi su promuklo i neskladno čitali opelo nad mrtvim telom Božidara Kneževića“ (Skerlić 1905, 398).⁴ Nakon opela Kneževićev prijatelj Mile Pavlović Krpa održao je u crkvi posmrtno slovo u kojem je izneo „ne samo njegov mučenički život nego i osnovne ideje shvatanja istorije, zbivanja u svetu, a isto tako i njegova shvatanja istorijskih zakona, istine, nauke, vere i Boga“ (Pavlović, NBS R465/XXXII, 32, 9, 44–45, Grubačić 1962, 24). Milorad Mitrović izgovorio je epitaf:

„Dozvoli mi, filozofe,
Da ti priđem mrk i plačan,
Iskrene su suze moje,
A bol mi je beskonačan,
Ja znam dobro da sve pada,
Da sve gine s ovim vekom,
Dozvoli mi da plačem sada –
Nad istinom i čovekom“⁵

Posle pogreba sastali su se Bogdan Popović, Pavle Popović, Stevan Sremac i Mile Pavlović Krpa zbog dogovora o prikupljanju i objavljivanju Kneževićevih rukopisa i rasprava (Pavlović, NBS R465/XXXII, 32, 9, 44–45). Iako Pavlović zaključuje da „od svega toga nije bilo ništa“, pojedine Kneževićeve rasprave i misli iz rukopisne zaostavštine objavljene su u *Godišnjici Nikole Čupića* (1907, 1911).

Kneževićeva smrt probudila je pozne simpatije kod šire publike „kao što to kod nas redovno biva“ (Skerlić 1905, 398). U opreci prema slici smrti filozofa, Skerlić daje sliku beogradskog društva: „Onaj simpatični beogradski svet koji živi od skandala i koji se duhovno hrani i oblagorođava čestitim 'večernjim listovima' zainteresovao se za čoveka za koga se veli da je pisao debele knjige, o čijem osobenjačkom životu kruže anegdote, i

4 Misli se na grobove kralja Aleksandra i kraljice Drage Obrenović u staroj Crkvi Sv. Marka na Tašmajdanu, gde je bilo staro beogradsko groblje. U *Politici* (19. 2. 1905, 3) objavljeno je da je stan Kneževića (iz kojeg polazi pogreb) u Kosovskoj 38. Objavljeno je i nekoliko Kneževićevih misli. Iako je stan bio blizu Crkve Sv. Marka i groblja, sprovod je išao preko Terazija (Pavlović, NB R465/XXXII, 9, „San o Boži Kneževiću“, 44–45). Grob Božidara Kneževića nalazio se na beogradskom Novom groblju, parcela 47, grob broj 373. U članku u *Vremenu* potpisanom sa M. M. (*Vreme*, 28. mart 1940, 11) obavestava se da je na zauzimanje Sime Pandurovića, koji se posvetio čuvanju uspomena umrlih pesnika i književnika, Beogradska opština odredila besplatnu grobnicu u prvim parcelama groblja. Knežević je prenesen u parcelu 24, u porodičnu grobnicu br. 25, 4. reda. Izgleda da je u vreme Milana Nedića poklonjena grobnica (Grubačić, 26). Prema evidenciji Novog groblja, grobnica Kneževića je oslobođena plaćanja zakupa na osnovu ukaza predsednika republike iz 1995. godine.

5 Postoje i druge varijante ovog epitafa. Ovde je varijanta koju je zabeležio Mile Pavlović Krpa (NBS R465/XXXII, 9, „San o Boži Kneževiću“, 44–45. Jovan Skerlić visoko je cenio Milorada J. Mitrovića. U nekrologu Mitroviću 1906. godine napisao je: „*Srpski književni glasnik* ima da zabeleži jedan svoj veliki gubitak, koji je u isti mah i isti toliki gubitak cele srpske književnosti. 14. maja umro je u Beogradu jedan od najpoznatijih i najboljih pesnika naših, Milorad J. Mitrović“ (Skerlić 1964, 123).

koji je u pravoj liniji bio unuk kneza Ive od Semberije“ (Skerlić 1905, 398). U časopisu *Delo* (1905, 431) oplakuje se „unuk kneza Ive od Semberije, čovek u punom smislu reči“, a u *Politici* se porede sudbine „plemenitog unuka dostojnog svoga plementog dede“, koji je isto tako „plemenit i bolećiv, ali isto tako nesrećan kao i slavni i po dobročinstvu i požrtvovanju ded njegov“ (S. S. 1905, 2).⁶ Pažnju javnosti i beogradskog društva moralo je privući ime potomka kneza Ive od Semberije. Treba imati u vidu čitalačku publiku, milje i mentalitet tadašnjeg „beogradskog sveta“ čiji duh i interesovanja Skerlić zna i oseća. Za razliku od međuratne, a pogotovo socijalističke Jugoslavije, u tadašnjoj Srbiji svi su se poznavali. Svima su bila dobro poznata istorijska porodična imena. U doba monarhije nisu se cenile samo zasluge pojedinaca, već i porodica. U najvišem društvu, odmah posle kralja, bili su i drugi potomci „blagorodnih gospodara, knezova i vojvoda“.⁷ Pažnju beogradskog sveta moralo je da privuče ime potomka „plementog i bolećivog“ kneza od Semberije i to „u pravoj liniji“, koji je, pri tome, imao nečeg bliskog nežnijem senzibilitetu početka XX veka, pošto ga nije proslavilo oružje, već jedan *beau geste*.

Vuk Karadžić (1969, 13) je kneza Iva video još 1802. godine u Jadru: „bio je od starine obor-knez od Bijeljinskog kadiluka, koji se zove Semberija (u Zvorničkoj naji na lijevom brijegu Drine)“. Pre Mišarske bitke (1806), Kulin-kapetan, kapetan Stare Ostrovice,⁸ Mehmed-beg Kulenović, „poharao“ je selo Dobrić u Jadru. Semberijski oborknez Ivan Knežević, pravi zaštitnik „sirotinje raje“, pogodio se sa Kulin-kapetanom da od njega kupi (za 8 000 rušpija na veresiju po K. Nenadoviću) zarobljene seljake (da bi ih potom oslobodio). Nemamo dovoljno podataka da bismo mogli da zaključimo kako je sve teklo i kako se završilo.⁹ Trgovina robljem bila je legalan i unosan posao, kojim se nisu bavili samo stanovnici osmanskog carstva. U to vreme boravi u jednom turskom logoru i prota Mateja Nenadović, pod izgovorom vođenja pregovora, a u stvari, zbog odugovlačenja turske ofanzive, gde su ga, međutim, zadržali kao taoca, dok Srbi ne oslobode četiri ranije zarobljena bega. Tada ga obilazi knez Ivan i donosi mu posnu hranu: „Bejaše Petrov post, a neki knez Ivan ispreko Drine donosi mi ribe drinske, i on me razgovara, ali uzdiše, ili je lukav ili vrlo žalostiv; to mi nije mило, gotovo bi volio da mi ne dolazi s njegovim uzdisanjem“ (Nenadović 1893, 188). U Kneževićevim *Mislina*, osim „uzdaha“ („Misao je uzdah duha... što dublji duh to dublji uzdah“) ima i nečeg upravo „žalostivog“, kao da se u Božine aforizme pretočila sva bolećivost bosanske duše kneza Iva.

Nakon poraza na Čegru (1809) i povlačenja srpske vojske sa svih frontova, oborknez Ivan Knežević povlači se sa srpskom vojskom iz Semberije i nastanjuje u Šapcu, gde ga Karađorđe postavlja za starešinu izbeglih prekodrinaca (Milićević 1888, 255). Iz sačuvanih *Protokola šabačkog magistrata* može se videti da „gospodar knez Ivan prekodrinski“ (1810) moli da se iz zatvora puste osuđeni razbojnici, da je imao dugove, i da su mu dugovali (PRŠM 2010, 666, 670; 709, 718; 825).¹⁰ Đorđe, momak (bećar, telohranitelj) gospodara

6 I Sv. Simić je, kao i Knežević, takođe unuk jednog oborkneza (sin je okružnog načelnika).

7 O složenijem slojevanju društva kraljevine Srbije i Jugoslavije više vid. u: Milosavljević 2014.

8 U Kapetaniji Staroj Ostrovici nalazi se Kulen-Vakuf (Kreševljaković 1991, 173).

9 Svedočanstva o događaju i opisi se, naravno, razlikuju.

10 Umesto broja stranice *Protokola Šabačkog magistrata*, ovde unosimo redne brojeve iz *Protokola*

Jakova Nenadovića, tužio ga je sudu zbog duga od 73 groša, zbog čega „knez umoli se“ da ostavi kubure („puške male“) i sat u zalog, dok u roku od 25 dana ne izmiri dug (1810). Sačuvan je i zvanični izveštaj o dugovanjima Božidara Kneževića iz 1895. godine (Ristić 1962, 88). Kao da je Boža osim slavnog imena kneza Iva nasledio i „slavne“ dugove kojih se nisu mogli rešiti ni sto godina nakon zaduživanja zbog otkupa roblja, napuštanja baštine, knežine i sve imovine u Semberiji (posle neuspele ofanzive 1809), kao i otkupa samog kneza Iva od razbojnika, konkretno hajduk Stanka (prema Karadžiću, 1969, 13 [1819]), inače čuvenog romantičnog junaka iz istoimenog romana Janka Veselinovića).¹¹ Ratne 1813. godine u Karađorđevom *Delovodnom protokolu* zabeleženo je naređenje knezu Ivanu da bude „u poslušaniju“ šabačkom komandantu, vojvodi „G[ospodaru] Luki Lazareviću“ (DP 1848, 1607).¹² Posle 1813. godine živi u emigraciji u Sremu. Vuk piše da je tada knez Ivo bio siromašniji nego „iko u njegovoj knežini“ nekada: „poćerala [ga zla] sreća, kao mloge poštene i znamenite ljude na ovome svijetu“. Vuk je u sudbini kneza Iva video svoju sudbu, kao što su mnogi žaleći sudbinu Bože Kneževića sažaljevali same sebe. Nakon sređivanja prilika u Srbiji, knez Ivo se vratio u Šabac, gde ga knjaz Miloš zbog njegovih zasluga postavlja za člana šabačkog okružnog suda. Potom je živeo u dvoru šabačkog vladike Maksima, gde je i umro 1840. godine (Milićević 1888, 255).¹³ U vreme smrti Bože Kneževića, u *Politici* se podseća na Karadžićevu biografiju kneza Iva (gde su podaci do 1816/9) i zaključuje da knezu Ivi i Boži „zagorčase život suvremenici njihovi“ i „obojica proživeše i završiše život svoj u bedi“.

Plemenito delo kneza Ivana Kneževića ovekovečeno je u Višnjićevoj pesmi „Knez Ivan Knežević“, spevu „Semberac, ili vrlost i nadežda Bošnjaka“ Sime Milutinovića Sarajlije, Nušićevoj drami *Knez Ivo od Semberije*. Nušića je, prema svedočenju Kneževićeve kćerke, poznanstvo sa „gospodinom Božom“, kako su ga i kafanski prijatelji oslovljavali, i podstaklo da napiše dramu *Knez Ivo od Semberije* (Knežević M. 2002, 89).¹⁴ U istoimenoj operi Isidora Bajića, premijerno izvedenoj u Narodnom pozorištu u Beogradu 1911. godine, likovi su bili: knez Ivo (bariton), Kulin-beg (tenor), majka kneza Iva (mecosopran), turski glasnik (bariton), mujezin (tenor), sveštenik (bas), kao i (statisti) sluga kneza Iva, robinja Stanka, narod, roblje, janičari...

Božidar Knežević, „plemeniti unuk dostojan svoga plemenitog dede“ (S. S. 1905: 2), rođen je 7/19. marta 1862. godine na Ubu, „bogatoj palanci, prebogate Tamnave“, gde se njegov otac, Stevan Knežević, trgovac, preselio iz Šapca (iz poslovnih ili političkih

(koji se nekada razlikuju od rednih brojeva u *Registru Šabačkog magistrata*).

11 Boža Knežević i Janko Veselinović su rođeni i umrli iste godine (1862–1905).

12 Umesto broja stranice, upisan je redni broj Karađorđevog *Delovodnog protokola*.

13 Kneza Ivana nema na spisku šabačkih poreskih obveznika iz 1835. godine, izvesno zato što je živeo u vladličanskom dvoru, koji je bio oslobođen plaćanja poreza. Knez Ivan Knežević sahranjen je 1840. godine na starom šabačkom groblju, gde je sada park u kojem mu je podignut spomenik 1937. godine. Njegova žena se zvala Marija. U *Protokolima Šabačkog magistrata* spominje se i brat Lazar Knežević. U Narodnom muzeju u Beogradu čuva se portret kneza Ivana Kneževića koji je uradio Georgije Bakalović 1838. godine.

14 Završetak Nušićeve drame, odnosno završnu poruku s pravom problematizuje Dušan Nikolajević (1936, 109).

razloga).¹⁵ Stevan Knežević je sa Milkom Knežević (rodom isto iz Šapca, Bogdanović 1933: 345) imao još jednog starijeg sina, šabačkog protojereja i predsednika Duhovnog suda, Radovana Kneževića, čiji je sin, bratanac Božidara Kneževića, pešadijski brigadni general Stevan R. Knežević (1882–1944, VA, 741/881). General Knežević (govorio je francuski, nemački i češki jezik) više puta je ranjavan u ratovima (1914. godine je tri puta ranjen u dva dana i doživotno mu je ostalo zrno u vratu, *Vreme*, 19. decembar 1930, 5). Bio je član Beogradskog sokolskog društva i, u međuratnom periodu, prvi potpredsednik Jugoslovenskog lakoatletskog saveza.¹⁶ U Prvom svetskom ratu bio je u zarobljeništvu kod Arnauta i Bugara (1915–1918), a u Drugom svetskom ratu u nemačkom zarobljeništvu u Osnabriku, gde je ostao posle rata u emigraciji (Bjelajac, 2004, 181).

Luka Lazarević, direktor u više gimnazija i bivši ministar prosvete u vladi generala Dimitrija Cincar-Markovića,¹⁷ zapisao je da „cela Srbija nije dala toliko radnika na filozofiji koliko sam valjevski okrug“ (Alimpije Vasiljević, Milan Kujundžić [poreklom], Boža Knežević, Branislav Petronijević, vladika Nikolaj Velimirović). Šaljivo je dodao da nije mislio da je priroda namerno samo jedan kraj Srbije odredila za „liferovanje filozofa“. Sin Kneževićevog lekara, dr Avrama Vinavera, Stanislav Vinaver, u Kneževiću, međutim, vidi izrazitog „sina [šabačkog] zavičaja“, dovodeći u vezu duh trgovačke špekulacije šabačke čaršije sa metafizičkim spekulacijama: „Duh špekulacije može da upropasti jedan kraj, ali može, ako se ovaploti ne zarad materijalne koristi nego zarad drugih ciljeva, u nekom sinu zavičaja da stvori Božu Kneževića, jedini spekulativni um većih razmera koji je Srbija uopšte imala“ (Vinaver 1935, 5). Za Kneževića se, međutim, može reći i da je Beograđanin, jer je u Beogradu stekao obrazovanje, često boravio i živeo (iz Beograda je i Kneževićeva žena). Drugovi su ga u detinjstvu, ipak, zvali „Semberac“, po poreklu (rukopis Svetozara Popovića u: Bogdanović 1933, 234).

Danas se često u biografijama ispušta iz vida da ni u XIX veku nisu svi bili poreklom iz mesta u kojima su se rodili. Ljudi raznih profesija i staleža kretali su se zbog službe iz mesta u mesto, sveštenici, oficirski kor, upravni i sudski činovnici i poslovni ljudi. Krajem XIX veka veće varoši u Srbiji, osim crkve, vladličanskog dvora i crkvenih konaka, imale su zgrade u centru mesta nalik beogradskim (uglavnom u duhu bečke arhitekture, eklektičkih shvatanja, klasicizma i romantizma), okružno ili sresko načelstvo, oficirski dom, sud, železničku stanicu, zgradu gimnazije, bolnicu, kasarnu, dvorove ili konake vladajućih

15 Nemamo pouzdane podatke. Skerlićev otac je iz političkih razloga, kao kardorđevićevac, nakon ubistva kneza Mihaila, emigrirao čak u Rusiju.

16 Božidar Knežević se kasnije, prema sećanjima njegove kćerke, odrekao svog dela nasledstva (očevine) u Šapcu u korist starijeg brata (Knežević M. 2002, 80). Kneževićeva kćerka govori o svom stricu, Radovanu Kneževiću, kao protojereju i predsedniku Duhovnog suda. U *Državnim kalendarima* Kraljevine Srbije Radovan Knežević se navodi kao šabački sveštenik. Ne može se videti čin, niti da je bio predsednik Duhovnog suda, što je možda mogao postati u godini svoje smrti, zbog čega nije naveden u šematizmu. U Vojnom arhivu, u personalnom kartonu brigadnog generala Stevana R. Kneževića, međutim, piše da mu je otac Radovan Knežević protojerej i predsednik Duhovnog suda (VA, 741/881). Mile Pavlović Krpa spominje razgovore sa protojerejom Radovanom Kneževićem.

17 Ministar prosvete i crkvenih poslova Luka I. Lazarević praunuk je oborkneza Ranka Lazarevića (ubijen u Šapcu 1800), strica vojvode Luke Lazarevića.

dinastija. Monarh i njegova vlada ulepšavaju Srbiju u duhu očuvanja, konzervativnom duhu.¹⁸ U Srbiji XIX veka provincijske varoši i palanke, kao i sam Ub, nisu bile samo uvećana sela. Usled selidbe nije se moralo izlaziti iz svoga društvenog kruga, pa često ni iz kruga prijatelja. Osim toga, iako je u drugoj polovini XIX veka proces centralizacije Srbije već daleko odmakao, još uvek su se mnogi držali unutrašnjosti, gde su imali posede (vinograde ili cele ekonomije). Neki su ih održali i do Drugog svetskog rata. Na Ubu su jedno vreme živele poznate beogradske porodice, koje su živele i u Šapcu. Kneževićeva kćerka, na primer, beleži da je Kneževićeva majka žalila što se Boža Knežević nije oženio Polom – Poleksijom („najbogatija devojka na Ubu“, M. Knežević: 2002, 79), iz porodice šabačkih, odnosno ubskih, tj. beogradskih Bogatinčevića.¹⁹

Božidar Knežević je rano ostao bez oca: „Tugovao je otac mnogo za svojim ocem. Silno je želeo da mu je on živ, pa ma kako da bi bio star i nemoćan. On bi mu uvek bio uz njega u njegovoj sobi za rad, zajednički bi pušili i razgovarali“ (Knežević M. 2002, 89).²⁰ Nakon prerane smrti oca strada svaka porodica, od kraljevske do napoličarske. Marksistički autori voleli su, međutim, da od Kneževićevog detinjstva, o kojem gotovo da nema nikakvih konkretnih podataka, naprave socijalni roman u duhu svoga vremena, duhu obavezne školske literature: „ne samo njegov otac, koji će godinu dana po njegovom rođenju umreti, i ne samo njegov očuh sa njihovim Ubom, nego su i svi bezbrojni očusi, kod kojih je on u Beogradu đakom kao slušče posluživao da bi najzad 1884. istoriju i filozofiju na Velikoj školi završio, zajedno sa svojim Beogradom pretežno još uvek bili zaostala, samoživa, sitničava i lukava vizantijsko-turska palanka, kakav je bio tad manje ili više ceo krajnje zaostali Balkan sa svojim kasabama, palankama, pandurima i činovništvom“ (Nedeljković 1962, 255–6). Iako ova Nedeljkovićeva maštovita priča, naravno, nema veze sa stvarnim sačuvanim podacima, predstavlja najčešće ispričanu priču i nalazi se u osnovi svih Kneževićevih uobičajenih biografija.²¹ Siromašak iz provincije muči se učeći uz rad: „pritisnut materijalnim teškoćama [mora] posluživati i poučavati

18 Tom vremenu je u svakom smislu nepojmljiva socijalistička budućnost sa primenom lekorbizijeovskih projekata. Nezamisliv je bio npr. jedan Novi Beograd, čiju izgradnju iz ugla predratnog rentijera koji ne osporava funkcionalnost novogradnji, upečatljivo oslikava Borislav Pekić: „Blizanački jednolike, puste kao kameni ambari, jedva su davale znake života, a njihove prepodnevni suncem upaljene muvlje oči žalosno su me sećale na kolumbarijume s tinjajućim kandilima“ (*Hodočašće Arsenija Njegovana*). Berk (Edmund Burke) ostavio je veoma upečatljivu misao: „To make us love our country, our country ought to be lovely“.

19 Poleksija Bogatinčević je Karađorđeva praunuka. Kćerka je Teodora Bogatinčevića, koji se sa porodicom iz Šapca preselio na Ub, a unuka barjaktara šabačkog komandanta vojvode Luke Lazarevića, Teodora Bojanića, koji se u Rusiji oženio Karađorđevom kćerkom Sarom (1816), udovicom vojvode Nikole Kara-Markovića. Poleksijin brat, bivši konjički kapetan Mihailo Bogatinčević, bio je narodni poslanik i predsednik opštine Ub, a njegova žena, kćerka kapetana Milana Danilovića iz Uba, bila je praunuka vojvode Antonija Bogičevića, i tako rođaka kralja Milana Obrenovića. Poleksija Bogatinčević se udala za Mihaila Viktorovića, sina Viktora Grozdovskog iz Varšave (politički emigrant), koji je na Ubu otvorio apoteku (1885), a kasnije, kao dvorski apotekar, imao veliku kuću i apoteku pored hotela „Moskva“ na Terazijama (SBR). Svi ovi podaci mnogo govore o prilikama na Ubu i u Srbiji u vreme Kneževićevog detinjstva i mladosti.

20 „Uspomene o roditeljima“ treba čitati zajedno sa pismom Milke Knežević Kostić Grubačiću (1962, 18–19).

21 Proizvoljno su pisani i tumačeni biografski podaci o Atanasiju Stojkoviću, Dimitriju Matiću i dr.

bogatašku decu“ (Grubačić 1962, 12).²² Posle silnog zlopaćenja po srbijanskim palankama (samom gnezdu „filozofije palanke“, naravno), postradava od „tada veoma raširene siromaške bolesti, tuberkuloze“ (Nedeljković 1962, 258; Grubačić 1962, 12), za šta su krive, naravno, socijalno-ekonomske prilike („džungla zeleneške malograđanštine“) i država, u Kneževićevom slučaju oličena u „gospodinu ministru“ prosvete („gospodin“ je u vreme socijalizma bila neka vrsta uvrede): „’odluka’ o kazni [smanjenje jedne mesečne plate] gospodina ministra Marinkovića [Pavla] koja, sabrana sa svim sličnim i istim u istoj sredini, vodila je preko iste sirotinje grudobolnoj smrti kao i Spinozu stakleni prah sa tocila“ (Nedeljković 1962, 259). U Kneževini i Kraljevini Srbiji, prema propagandnoj slici koju je širila austrougarska državna propaganda, a do savršenstva dovela komunistička propaganda (pretočena potom u historiografiju), vladala je „sveopšta zaostalost [podrazumeva se ’primitivizam jedne patrijarhalno–religiozne atmosfere’]“ iz koje se tek „počelo izvlačiti ... pretvaranjem naturalne u robnonovčanu privredu“ (Grubačić, 1962, 27, 171). Kako ukazuje Slobodan Jovanović, austrougarska propaganda je kontinuirano radila na prikazivanju Srbije kao jedne kulturno zaostale zemlje, u kojoj su sporije nego u drugim balkanskim državama nestajali tragovi vekovnog robovanja pod Turcima, sa ljudima poludivlje prirode, što se najbolje videlo po zakrvljenosti političkih stranaka. Prema austrougarskoj štampi, Srbija je u svetu bila poznata jedino po periodičnim ubijanjima vladara i dvorskim skandalima: „Ta tako mala i nazadna zemlja imala je ogromne ambicije. Htela je da pripoji sve Srbe koji su živeli van njenih granica i da izvrši srpsko ujedinjenje“ (Jovanović, „Jedan prilog“, *SD* 11, 560; Milosavljević 2013, 209–211).²³ Kao što vidimo, tu su svi elementi priče prisutni (mala država, mali narod, turski azijski mentalitet, potpuni nered, potreba za napretkom, koju će zapad, u ovom slučaju Austrougarska pružiti).²⁴ Priča o Srbiji i Srbima austrougarske državne propagande, usvojena i doradena, postala je marksistička priča, a ona je, malo umivena, isto što i današnja priča o tzv. modernizaciji i evropeizaciji. Propagandna priča postala je, dakle, fenomen dugog trajanja. Manje više iste, a podjednako neistine priče ponavljaju se u biografijama drugih ličnosti (up. Milosavljević 2015, 107, fn. 12). Reč je o nekritičkom ponavljanju klišeja i prenošenju neproverenih priča, a ne o naučnom istraživanju. To se može pokazati i na dosadašnjim Kneževićevim biografijama. Mit o zlom očuhu je nepouzdan, kao i tuberkuloza (sušica, tj. jektika [od latinskog *hectica*] nije bila siromaška bolest). Sudeći po uspomenama članova

22 Grubačić u marksističkom kodu tumači Kneževića u svojoj monografiji. Osim arhivske građe kojom se koristi, ipak treba ukazati da uočava očigledne protivrečnosti i proizvoljnosti u tumačenjima Kneževića, koje izmiču većini marksističkih istraživača. U knjizi, međutim, ima dosta grešaka. Milorad Mile Pavlović Krpa tako je ponekad Miloš Pavlović, ministar Pavle Marinković je Pavle Marijanović i dr.

23 O Jovanovićevim ranim analizama rada austrougarske državne propagande vid. više u: Milosavljević, 2011, 637–661.

24 Npr. Dositejevo ime koristi austrougarska ratna propaganda za vreme Prvog svetskog rata, kada okupiranom stanovništvu objašnjava kakao su sva prosveta i napredak Srbima stigli iz Austrije. Kada se čitaju npr. putopisi, kao da se traže samo oni elementi koji će da potvrde stavove ove propagande, a drugi izveštaji iz putopisa se i ne primećuju. Treba voditi računa i ko piše putopise, da li ih piše po zadatku, iz kog državnog ili verskog ugla. Pažljivije hermeneutičko čitanje putopisa daje istinitiju sliku o Srbiji od one koja im se, kao po šablonu, najčešće selekcijom podataka i učitavanjem pripisuje.

Kneževićeve porodice (kćerke i pašenoga), Knežević nije umro od tuberkuloze (njegove bolesti i dokumenti o njima posebna su tema, spominju se „narušeno zdravlje“, reumatizam i opšta slabost 1887, Ristić, 1962, 82; AS, MPs–P, XIV, r 211/1887), već od zapaljenja plućne maramice (dijagnoza dr Demostena Nikolajevića, interniste, dvorskog lekara poslednjih Obrenovića) i verovatno ukupnog stresa nakon smrti još jednog deteta.²⁵ U lekarskom uverenju iz 1901. godine (potpisali privatni lekar dr Avram Vinaver, otac Stanislava Vinavera i školski lekar dr R. Đukić), u kojem se zaključuje da je Kneževiću radi oporavka potrebna „najmanje jedna godina dana odsustva od dužnosti“, ne spominje se tuberkuloza (Ristić 1962, 91). Kneževićev drug iz gimnazije, Svetozar Popović, ne pamti „slušče“ zlih „očuha“ (Nedeljković 1962, 255–6), već se seća da je Knežević u Beogradu živeo u kući udovice, majke svog „bliskog druga“, Todora Petkovića, budućeg ministra privrede (Bogdanović 1933, 345; Spomenica 1939, 456).²⁶ Knežević nije završio „istoriju i filozofiju“ (Nedeljković 1962, 255–6), već Istorijsko-filološki odsek Filozofskog fakulteta Velike škole. Nikola Zega (1863–1940) u svojoj uspomeni o Kneževiću ne tvrdi da je bio njegov „prisni mlađi kolega i drug“ (Nedeljković, 1962, 258). Nema smisla isticati njihovu generacijsku razliku kad su, u stvari, bili vršnjaci (1862/3). Nisu bili ni „prisni drugovi“, već je Zega bio delovođa škole u kojoj je Knežević bio direktor. Kneževićeva udovica je tvrdila da Zegina brošura o Kneževiću „kripti neistinama“ (Lukić 1935, 7), što, naravno, ne mora biti sasvim tačno. Iza Kneževića, za koga se pisalo da nikada nije nogom kročio ni do Zemuna, ostala je beležnica pod naslovom „Ukraj mora“, dnevnik o boravku u Abaciji (Abazzia), otmenom austrougarskom odmaralištu i lečilištu (Opatija), gde opisuje i izlete na Lošinj. Iz Srbije do Abacije obično se putovalo preko Zemuna, a gde je još Knežević putovao, ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Osim čestih putovanja po Srbiji, verovatno službenih (uključujući i novooslobođene krajeve 1878) u svojstvu školskog nadzornika (*PG*, 1892, 609), na osnovu njegovih beležaka možemo zaključiti da je bio u Zagrebu, Sisku, Istri, na Cresu... Još Skerlić (1953, 419) piše, a drugi ponavljaju, da je Knežević „sam naučio jezike“. Verovatno je reč o stilskom uobličavanju rečenice, jer Skerliću, đaku i profesoru iste gimnazije u kojoj je đak i profesor bio Knežević, odlično je moralo biti poznato koliko se polagalo na učenje nemačkog u Prvoj beogradskoj gimnaziji, kao i da su se nemački (prisutniji u Beogradu nego engleski danas), ruski i francuski učili na Velikoj školi, i to od profesora koji su bili, što se danas posebno ceni, „native speakers“ (Nemac, Rus i Francuz). Uostalom, Knežević je bio profesor savremenih i klasičnih jezika (francuskog, nemačkog i latinskog) i istorije (Popović 1937a, 161).

25 Prema zapisu kćerke Milke i žene Marije, Božidar Knežević je pre smrti uzeo životno osiguranje (na 20 000 dinara), koje osiguravajuća kuća ne bi odobrila da je bio teško bolestan od tuberkuloze. Kneževićev prijatelj i pašenog Z. Popović (1933, 361–362) njegovu bolest i smrt dovodi u vezu sa bolešću i smrću jedanaestog deteta.

26 Davanje kondicija (podučavanje) često u kućama rođaka (Slobodana Jovanovića je podučavao brat od tetke Vladimir Jovanović, pesnik, a Brana Petronijević je u Valjevu podučavao brata od tetke), pomaganje u poslovima koji se nisu davali služavkama, kao što je bilo donošenje vode sa najbližih česama (Čukur-česma i sl.), pre uvođenja vodovoda, ili nosanje beba, zasebna je tema, o kojoj ima dosta školskih uspomena (vid. Spomenica 1939).

Priredio je i jedan srpsko-francuski rečnik.²⁷ Samo je engleski jezik, naučio sam, prevodeći, u čemu nije bio usamljen u to vreme, a ni kasnije.²⁸ Priča se kako je Branislav Peronijević osujetio Kneževićev dolazak na katedru filozofije na Velikoj školi (K. Grubačić 1962, 127),²⁹ dok se, u stvari, Knežević „na navaljivanje prijatelja“ (S. S. 1905, 2) pretposlednjeg dana (9/21. marta 1897) prijavio na konkurs („otvoreni stečaj“) za Opštu istoriju (novi vek),³⁰ odnosno za „katedru istorije novoga doba na Velikoj školi“, i to isključivo „kao redovan profesor“, što se vidi iz njegovog prijave (Ristić, 1962, 88). U pismu ministru, odnosno prijavi, kao „jedini osnov na kome diže svoje traženje te katedre“, jedini razlog „prava na to“ dostavlja rukopis na ocenjivanje, pretpostavljamo prvobitnu varijantu prve knjige *Principa istorije*, objavljenu naredne, 1898. godine. Branislav Petronijević je u vreme otvaranja ovog konkursa bio student u inostranstvu. Imao je velike probleme jer je izgubio stipendiju kad se saznalo da je napustio studije medicine (u Beču) i upisao se na Filozofski fakultet (u Lajpcigu). U vreme pisanja i objavljivanja tzv. referata (reč je o prikazu, a ne o nekom zvaničnom referatu), Kneževićevih *Principa istorije*, godinu dana nakon konkursa, kada već drugi kandidat, dr Dragoljub Pavlović, uveliko predaje predmet za koji je Knežević konkurisao (marta 1897), Petronijević je privremeni srednjoškolski učitelj jezika (1898). Priča se kako je Knežević premeštan iz škole u školu po unutrašnjosti, dok je, u stvari, „po potrebi službe“ bio predavač i profesor samo u Užicu (u Kragujevcu je bio delimično i veoma kratko, oko dva meseca). U Čačku je postavljen za direktora, a u Niš, Šabac, Čačak (drugi put) i Beograd, premeštan je „po molbi“ (Ministarstvo mu je, dakle, predusretljivo izlazilo u susret (*PG*, 31. oktobar 1889, 570; Ristić, 1962, 89). Knežević, inače, nikada nije otpuštan iz službe, iako se i takva tvrđenja, pored drugih netačnih i

27 Mihailo Šljivić je (1894) napisao recenziju *Srpsko-francuskog rečnika* Božidara Kneževića u kojoj je zaključio da su potrebne dopune i ispravke (Marić 2001, 16).

28 Prema Miletu Pavloviću Krpi, Božidar Knežević je kao student Velike škole čitao Baklova (Henry Thomas Buckle) *Istoriju civilizacije* (*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61) u prevodu Čedomilja Mijatovića (Henri Toma Bokl, *Istorija civilizacije u Engleskoj*, s engleskog preveo Čedomilj Mijatović, Deo prvi, Delo je ovo nagrađeno iz književnog fonda Ilije Kolarca, Državna knjigopečatnja, Beograd 1871): „Dopala mu se sadržina knjige od koje beše odštampana samo prva sveska“. Knežević se požalio profesoru Svetomiru Nikolajeviću da je pročitao samo prvu svesku jer ostatak nije preveden: „u jednom trenutku zapita profesora:

Kako bi ja to delo pročitao.

– Nikolajević se na te reči nasmejao.

Vrlo prosto: na engleskom.

Ali za to treba znati engleski jezik, g. profesore, a ja ga ne znam.

Ništa lakše: sednite i naučite.

Boži je to bilo dosta. Dve ili tri godine iza toga Boža je podneo Čupićevoj zadužbini, u kojoj je, čini mi se, bio član i Svetomir Nikolajević prevod svih pet svezaka Beklova dela i ponudio za štampanje“. („O Boži Kneževiću“, NB, R 465/XIV). Prevod je objavljen u izdanju Kolarčeve zadužbine.

29 Do danas se prenosi ova neistinita priča.

30 Raspisan je konkurs za „upražnjene profesorske katedre“ na Filozofskom fakultetu (*SN*, 21. februar / 5. mart 1897, 3), za Opštu istoriju (stari vek), gde je primljen Nikola Vulić i Opštu istoriju (novi vek), gde je izabran za vanrednog profesora istorije dr Dragoljub Pavlović, i na Pravnom fakultetu za Državno pravo, gde je primljen Slobodan Jovanović.

izmaštanih priča, mogu naći (Grubačić 1962, 27). Stalno se ponavlja priča o zaparloženim palankama i uskogrudoj sredini dok su, u stvari, među Kneževićevim kolegama u gimnazijama u Srbiji bili Ljubomir Stojanović, Kosta Stojanović,³¹ Stevan Sremac, Mile Pavlović Krpa, Jaša Prodanović, Grgur Jakšić, Dobra Ružić i mnogi drugi, koji su kao i ostali činovnici tadašnje Srbije menjali mesta službe, uobičajeno, ne po kazni, o čemu svedoče biografije Kneževićevih savremenika. Bilo je, naravno, i premeštaja po kazni, kao i otpuštanja iz političkih razloga. Jaša Prodanović npr. svedoči da je zbog opozicionog rada i kritike slobodnog zidarstva u jednom tekstu objavljenom u *Delu* očekivao da će ga ministar Andra Đorđević otpustiti, ali je na kraju bio kažnjen „samo“ premeštajem iz (Prve) beogradske gimnazije u Pirotsku višu gimnaziju (Spomenica 1939, 315).

Svaki događaj i svaka biografija, može da se ispriča na više različitih načina, što je veoma upečatljivo pokazao Bogdan Popović (2001, 337–348) u tekstu pod naslovom „Istina i nepristrasnost“ posvećenom objektivnosti tumačenja. Kada se ukrste zaostavština i druga arhivska građa sa pouzdanijim memoarskim zapisima članova Kneževićeve porodice i bliskih prijatelja, dobija se drugačija slika Božidara Kneževića i njegovog vremena od uobičajene. Knežević nije lik iz socijalnog romana kakve su voleli marksistički autori (Nedeljković 1962, 69), već pre npr. David Koperfeld, dete iz dobre kuće koje strada (zbog nesretnih porodičnih okolnosti), izuzimajući, naravno, rad u fabrici. Možda Knežević, u stvari, najviše liči na filozofske prirode iz Platonove *Države*, „plemenita roda i dobro vaspitane, koje je pogodila neprilika [...], pa su po svojoj prirodi ostali verni filozofiji, jer [...] nije bilo onih koji bi ih mogli iskvariti“ zbog „takozvanih dobara: bogatstva i sličnih potreba“ (Plato, *Resp.* 496 b-c).

Iako je rano ostao bez oca, i zbog toga izvesno „osiroteo“,³² Knežević nije bio prepušten sebi i svojoj sudbini. Upisan je u najbolju školu u Kneževini Srbiji, Beogradsku gimnaziju, „Veliku gimnaziju“, koja se nalazila u Kapetan Mišinom zdanju (danas Rektorat Univerziteta u Beogradu), zajedno sa Velikom školom.³³ U to vreme nije gospodin bio samo profesor, nego i đak, pogotovo starijih razreda gimnazije: „biti đak... značilo je mnogo“ (Spomenica 1939, 203). Lik iz romana *Porušeni ideali* Svetolika Rankovića (koji je, kad i Knežević, bio đak u Prvoj beogradskoj gimnaziji, ali je potom prešao u Bogosloviju) nakon upisa ponavlja: „Đak beogradske gimnazije... Bože, je li ovo istina ili san! [...] Plašljiva zebnja nailazi mu na dušu, ali je on odmah odgoni svojom čarobnom rečenicom: 'Ljubomir Vasić, učenik Velike gimnazije'“. Nema skoro nijednog državnika, političara, profesora ili naučnika Srbije u XIX i početkom XX veka koji nije završio (Prvu) beogradsku gimnaziju.³⁴

31 Kosta Stojanović je izgleda garantovao za Kneževićevu pozajmicu kod Niške zadruge, Niške akcione štedionice i Srpsko-jevrejske zadruge, pa je osuđen da solidarno sa Kneževićem plati tražene iznose (Ristić, 1962, 88).

32 Sam Knežević podrazumeva ove distinkcije (kad npr. piše o Džordžu Kaningu (George Canning) da je „osirotevši rano dugovao za obrazovanje“ jednom bogatom rođaku, bankaru), koje su potpuno nepoznate marksističkim autorima. Nije isto biti rođen u proletarijatu i biti iz osiromašene kuće.

33 „Velika gimnazija“ je Gimnazija beogradska, odnosno Beogradska gimnazija, Prva beogradska gimnazija, Gimnazija kralja Aleksandra Obrenovića, a potom Prva beogradska gimnazija, odnosno Prva muška realna gimnazija u Beogradu (danas Prva beogradska gimnazija).

34 Izuzetak čine neka velika i poznata imena, vojvoda Radomir Putnik i Nikola Pašić, koji su pohađali Kragujevačku gimnaziju i Janko Veselinović, Kneževićev prijatelj (završio Šabačku gimnaziju). Prema

U generaciji sa Kneževićem školovali su se i maturirali Mihailo Šljivić (rano preminuli profesor logike i istorije filozofije na Velikoj školi), dr Milovan Đ. Milovanović (profesor Državnog prava na Velikoj školi pre Slobodana Jovanovića, ministar, predsednik Ministarskog saveta, diplomata), dr Milorad Gođevac (lekar, organizator četničke akcije u Makedoniji). U godinu dana mlađoj generaciji bili su Bogdan Popović (inače unuk ustavobraniteljskog ministra i predsednika vlade), Ljuba Davidović (gimnazijski profesor u unutrašnjosti, predsednik Demokratske stranke i predsednik vlade) i Petar A. Tipa, profesor matematike (prvi muž buduće Kneževićeve žene), a u narednim Svetislav St. Simić (osnivač *Srpskog književnog glasnika*, gimnazijski profesor, diplomata, kraljevski poslanik u Sofiji, šef Propagande Ministarstva inostranih dela), dr Vojislav Veljković (kraljev sekretar, ministar i ministarski sin, unuk i brat), dr Mihailo Petrović Alas i Pavle Popović (poslednja dvojica su nerazdvojni drugovi od ranog detinjstva, Spomenica 1939, 95), Slobodan Jovanović, Pavle Marinković (sin ministra, brat ministra i ministar prosvete u vreme kada je Knežević kažnjen umanjnjem jedne mesečne plate), dr Nikola Vulić i dr Branislav Petronijević (obojuca kritički analiziraju Kneževićeve *Principe istorije*), Jaša Prodanović, Jovan Jovanović (Pižon), Jovan Skerlić i drugi (Spomenica 1939, 456 i dalje). Ne treba posebno napominjati da su se svi koji su u to vreme bili u školi, poznavali, barem iz viđenja. Gimnazija je bila stroga, a Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova staralo se da izbor profesora bude što bolji. Neretko je manje od polovine upisanih đaka završavao školovanje i uspešno polagalo maturalni ispit (Spomenica 1939, 308). Čuveni direktor Đura Kozarac govorio je: „Malo đaka, ali dobrih đaka!” (Spomenica 1939, 308). Božidar Knežević je bio u starijim razredima gimnazije u vreme srpsko-turskih ratova i Berlinskog kongresa.

Nakon uspešno završene gimnazije, Knežević se upisao na Istorijsko-filološki osek Filozofskog fakulteta Velike škole (1880).³⁵ Filozofske predmete – logiku, estetiku, pedagogiku, psihologiju i istoriju filozofije predavao je (1880–1882) Milan Kujundžić (Aberdar), koji je nakon završene Velike škole, studirao u Beču, Parizu i Oksfordu. Za kraljevskog poslanika u Rimu postavljen je 1882. godine. Opštu istoriju na Velikoj školi predavao je kao honorarni profesor Stojan Bošković (jedan od ideologa liberalne stranke, pored Vladimira Jovanovića i Alimpija Vasiljevića), filologiju Đuro Daničić [Đorđe Popović] i Jovan Bošković, francuski jezik sa francuskom literaturom Šarl Aren (Charles Arènes), nemački jezik Herman Rezner (Hermann Resner), a ruski Platon Kulakovski (Platon Andreevič Kulakovskiñ), ruski slavista.

Već na prvoj godini studija Knežević je po svojoj molbi zaposlen kao praktikant u Državnoj štampariji sa godišnjom platom od 750 dinara (19/31. juna 1881). Narednog meseca (1/13. jula 1881) postavljen je za praktikanta u Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova, a sledeće (1882) godine, po naređenju ministra, određen je za starešinu praktikanata – prepisivača (Popović 1937a, 159; Ristić 1962, 81). Studije je završio 1884. godine.

Prema svedočenju Kneževićevog dugogodišnjeg bliskog prijatelja i kolege (M. Knežević: 2002, 89), Milorada Mileta Pavlovića Krpe (NBS, R 465, 3), došlo je, međutim,

jednom svedočenstvu i Knežević je prvo bio u Šabačkoj gimnaziji, odakle je prešao u (Prvu) beogradsku gimnaziju. Arhiva Prve beogradske gimnazije za ovaj period uništena je u ratu.

35 Špisak predmeta predavanih u Velikoj školi vid. u Baralić 1967, 67–69.

do nesporazuma između Kneževića i načelnika (2. kl.) Odeljenja za prosvetne poslove (drugog čoveka Ministarstva prema tadašnjoj sistematizaciji), potpredsednika Glavnog prosvetnog saveta i redovnog člana Srpskog učenog društva, Josifa Pecića (liberal, kum Vladimira Jovanovića, DK 1884, 34), a reč je bila o frizuri koja je prikladna, odnosno neprikladna za činovnika Ministarstva (Grubačić 1962, 23). Knežević je zadržao frizuru, „jako razbarušenu i kovrdžavu crvenkasto-žutu kosu“, nije otpušten iz državne službe, ali je upućen za predavača francuskog jezika u Užice, koje se jedno vreme smatralo činovničkim Sibirom (što je svakako preterano).³⁶ Knežević je u molbi tražio da mu odrede Šabac ili Valjevo (Ristić, 1962, 82).

Neuredna frizura je, u stvari, bila samo kap koja je prelila čašu. Ministar prosvete i crkvenih poslova, Stojan Novaković, već je kaznio Božidara Kneževića, šefa praktikanata – prepisivača, oduzimanjem desetodnevne plate (mart 1883) jer i posle više opomena „nemarljivo radi sve službene poslove koji su mu povereni“. Knežević „po više dana zadržava neprepisane akte i druge akte običnih poslova; ne pazi da svaki praktikant čisto, tačno i bespogrešno prepisuje ono što mu se na prepisivanje daje [...] stvari ne drži u svome redu i kviri ih, rasparuje akta i zaključava ih u orman [...] a i ne dolazi uredno u kancelariju i izilazi iz kancelarije pre vremena i bez pitanja“ (Ristić, 1962, 81–82). Stojana Novakovića naučni rad nije ometao u savesnom obavljanju činovničkih i državnih dužnosti, pa nije imao razumevanja za Kneževićevu „filozofsku“ odsutnost i nemarnost. Da je Knežević ostavio dobar utisak, sigurno bi dobio stipendiju za studije u inostranstvu. Skerlić čak žali što odlični studenti iz Srbije ne žele da nastave školovanje u inostranstvu i ne konkurišu za stipendije. Kneževićev drug iz gimnazije, Svetozar Popović, žali „što Boža, kao odličan đak, nije poslan sa drugim pitomcima u Pariz. Smatra da je to u svakom slučaju „trebalo učiniti s obzirom na zasluge njegovoga pretka, kneza Iva od Semberije“ (Bogdanović, 1933, 348).

Nehajnog dvadesetdvođodišnjeg Kneževića treba zamisliti u svom vremenu, vremenu obnove kraljevine, izgradnje pruga, estetike svakodnevnog života, *fin de siècle*. Na beogradskoj železničkoj stanici (još u izgradnji), prilikom kupovine karata, upoznaje jednu mladu damu. Putujući zajedno u isto mesto, „zblížili su se i ne rastajući se ni trenutka, izneli su do tančina svoje živote“ (Knežević M. 2002, 79). Knežević je šest nedelja kasnio na posao u Užičkoj gimnaziji, zbog čega je Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova, sumnjajući da je zaista bolestan („ne zna se da li je zdrav ili ne“, Ristić, 1962, 82) tražilo obaveštenja od valjevskog načelstva. Pronađen je u Takovu kod brata, sveštenika Radovana Kneževića. Sreski lekar Tamnavskog sreza pregledao je Kneževića i izneo mišljenje da se oporavio i da može da se vrati na dužnost (Ristić, 1962, 82).

Kneževićeva kćerka svedoči da su njeni roditelji u Užicu vodili neobičan život: „Njima apsolutno niko nije trebao, nikoga nisu želeli. Užičanima nije trebalo da u prvi mrak seju brašno od kapije do stana lepe učiteljice da bi se uverili da joj on dolazi i noću.

³⁶ Ne treba pogrešno zamišljati sredinu u koju je došao. U to vreme u Užičkoj realci predavali su Ljuba Stojanović i Dobra Ružić (budući ministar, senator, državni savetnik, tast Miloša Crnjanskog), dok je činovnik najvišeg ranga, užički okružni načelnik, bio iz porodice tradicionalno bliske Obrenovićima, otac kraljice Drage, Panta Lunjevica (DK 1884, 45).

Dolazak malog Nenada na svet dokazao im je krajnju indiferentnost njegovih roditelja prema njima“ (Knežević M. 2002, 79).³⁷ Ne treba misliti da je reč o nekoj pozi kojom se propagira slobodna ljubav i feministička ideologija (rešavanje „ženskog pitanja“, kako se u to vreme najčešće govorilo). Kneževiću jednostavno nije bilo stalo do mišljenja okoline, kolega i komšiluka, lokalnog javnog mnjenja.

Kneževićev stav i držanje savremenici su razumevali kao oholost i gordost (Knežević M. 2002, 83; Grubačić 1962, 23). U pričljivoj balkanskoj sredini previše je ćutao. Luka Lazarević (1933, 2) zapisuje da su u „namršteniku i ćutalici drugovi njegovi na poslu gledali čoveka koji je pod teretom posla postao mrzovoljan“, a Dragomir S. Popović (1937, 160) beleži (1937) da se „svi nastavnici iz toga doba slažu u tome da je Knežević bio filozof ’u pravom smislu reči’, okupiran većito svojim mislima, bez smisla i volje za svakodnevne sitne brige i potrebe stvarnog života“. Nikola Zega (1934, 2) misli da Knežević „nije bio uobražen“, već da je samo „imao u sebi neku urođenu otmenost“.³⁸ Knežević izvesno nije bio „gur-gur“, laktaš i arivista, što je krug oko *Srpskog književnog glasnika* prepoznao i cenio. Iako često u svojim mislima i odsutan, bio je džentlmenski učtiv (Lukić 1935, 7). Sasvim je, međutim, legitimno pitanje koliko je sam Knežević doprineo nesporazumu sa okolinom, onemogućavanju samog sebe u odlasku na studije u inostranstvo i prouzrokovanju nedaća za koje su socijalistički i marksistički autori sasvim nepravedno okrivljivali državu i ekonomske odnose „starog režima“. Sam je donosio odluke, koje nije hteo da menja, niti da sluša savete (Lukić 1935, 7). Knežević, reklo bi se, sasvim iskreno zaključuje: „Više od $\frac{9}{10}$ svih zala u životu čoveka dolaze od njegovih sopstvenih pogrešaka“ (Knežević 2002a, 209/5).³⁹

Kneževićeva žena, Marija Knežević (1867–1942), kćerka beogradskog lekara, u očevoj kući je „navikla na lak, udoban život, a budući da je bila i najmlađa ... rasla je slobodno i bezbrižno“. Trideset godina nakon Kneževićeve smrti (1935), govoreći o šesnaest godina braka koje je provela sa Božom Kneževićem, srećnim je smatrala samo početak i poslednje godine (Lukić 1935, 7). Rodila je ukupno jedanaestoro dece (Knežević, M. 2002, 77), od kojih je devetoro umrlo (troje posle smrti Božidara Kneževića), što je bila nepojmljiva tragedija. Kneževićeva kćerka u jednom pismu (1960) dopunjuje zapis koji je ostavila u Narodnoj biblioteci: „Kada sam pisala o njihovom životu, ja sam u istini imala nervne groznice i bolno osećanje da sam iz dubokog bunara vadila mutnu vodu“ (Grubačić 1962, 18).⁴⁰ Knežević je pozeleo da ode u inostranstvo zbog svog rada, ali nakon lošeg

37 Buduća Kneževićeva žena uskoro je otišla u Beograd da bi povelu brakorazvodnu parnicu sa dotadašnjim mužem, Petrom A. Tipom, predavačem i potom profesorom matematike u Prvoj beogradskoj gimnaziji. Petar A. Tipa je zaslužan za obradu arhive Prve beogradske gimnazije i objavljivanje podataka iz nje (1901). Značaj njenog sređivanja i objavljivanja postao je još veći nakon Prvog svetskog rata u kojem je dobar deo arhive uništen.

38 Razumevanju Kneževićevog senzibiliteta može da doprinese i svedočenje njegove kćerke (Knežević M. 2002, 87) da je „osobito cenio i radovao se da se pozna“ sa hrvatskim književnikom Ljubom pl. Babićem (Ksaver Šandor Gjalski), dopisnim članom SKA (od 1905).

39 Umesto broja stranice navodi se broj pod kojim je objavljena odgovarajuća Kneževićeva misao.

40 U vreme Kneževićeve smrti živo je bilo petoro dece, od kojih je troje umrlo rano, Bisenija, učenica Učiteljske škole (1892–1911), Danica, učenica gimnazije (1902–1915) i Dragoljub Đura Knežević,

utiska koji je ostavio na pretpostavljene i sa porodicom u kojoj se svake godine rađalo dete, to svakako nije bilo izvodljivo. Državni stipendisti bili su neoženjeni, a mnogi su ceo život proveli kao „belo monaštvo“ prestoničke inteligencije (Bogdan i Pavle Popović, Slobodan Jovanović, Mihailo Petrović Alas, Brana Petronijević).

Knežević je godinu dana nakon dolaska u Užice otišao u Srpsko-bugarski rat (2/14. novembar – 16/28. novembar 1885). Prema jednom svedočenju tada je, spavajući na snegu, dobio „katar na plućima“ (bronhitis). Da je ratno iskustvo ostavilo dubok utisak na njega, svedoči misao da je „jedna od najlepših strana rata ta što on najlepše ispoljava ono što masa, svetina ima lepoga: ona je najlepša u ratu i samo je rat podsticaj za masu da stvara ono lepo i veliko što može stvoriti“ (Knežević 2002a, 770). Posle Užica (1884–1888), Knežević predaje (profesorski ispit položio je 1889) u Niškoj gimnaziji i (pretpisom ministra od 1/13. januara) honorarno u Niškoj učiteljskoj školi (*PG*, 28. februar / 12. mart 1890, 1). Avgusta 1893. godine, kraljevim ukazom imenovan je za direktora Čačanske gimnazije (*SN*, 17/29. avgust 1893). Nasuprot uspomenu upravnika Etnografskog muzeja u Beogradu, Nikole Zege, nekadašnjeg delovođe Čačanske gimnazije,⁴¹ na osnovu kojih se stiče utisak o Kneževićevoj potpunoj nezainteresovanosti za školu čiji je direktor bio, Dragomir Popović, profesor iste gimnazije, ukazuje, na osnovu arhivske građe, da je Knežević „veoma energično i smišljeno vodio akciju oko otvaranja sedmog razreda u Čačku“ (Popović 1937b: 8). Na njegov podsticaj i po njegovim uputstvima opština je slala više molbi Ministarstvu prosvete da bi na kraju otišla i delegacija sa elaboratom koji je Knežević sastavio. Iako je Ministarstvo imalo negativnu ocenu zgrade od svog izaslanika, profesora mineralogije na Velikoj školi, Save Uroševića (budući akademik i rektor, zet Nikole Hristića, predsednika vlade), najzad je popustilo. Sedmi razred Čačanske gimnazije otvoren je već u avgustu 1894. godine (Popović 1937b, 8). Knežević je imao „razumevanja i za ono što bi se moglo nazvati život škole“, o čemu svedoči njegov „Godišnji izveštaj za 1893/4. godinu (od 30. juna / 12. jula 1894)“ u kojem je „naveo sve nedostatke i nevolje sa kojima se borila gimnazija“. Knežević, u stvari, izgleda nije mislio da je nužno da se bavi administrativnim poslovima, koje je prepustio delovođi (sekretaru) škole, Nikoli Zegi. Otvaranje viših razreda gimnazije je važno pitanje i oko toga se angažovao. Vreme je provodio u kancelariji, gde je bio dostupan ako je nešto hitno i neizvodljivo bez njega. Za to vreme mogao je da prevodi i piše. Iz Čačka je (4/17. septembra 1894) premešten za profesora u Kragujevac, ali već 9/21. novembra 1894. godine potvrđen je za profesora Čačanske gimnazije, gde ostaje do 1/13. septembra 1899. godine, kada je „po molbi“

student finansijskih nauka u Briselu (1897–1927). Ostalo je samo dvoje dece, Danilo Knežević (tridesetih godina živeo je u Solunu) i Milka Knežević (umrla 1968). Na Kneževića, koji se, sudeći po jednom aforizmu, skoro pa pomirio sa sudbinom („Kao što od mnogobrojne rođene dece malo ostanu žive, tako od mnoge žive dece malo postanu ljudi“, Knežević 2002a, 22), izuzetno je teško podneo smrt jedanaestog deteta, što je izgleda vodilo i njegovoj skorašnjoj smrti, prouzrokovanoj nelečenim nazebom koji je prešao u zapaljenje plućne maramice, što je utvrdio dr Demosten Nikolajević, dvorski lekar Obrenovića (imao je kuću u Ulici Carice Milice u blizini kuće u kojoj je stanovao Radoje Domanović, Kneževićev prijatelj, Knežević M. 2002, 90).

⁴¹ Zega, između ostalog, piše da je upoznao Kneževića 1894. godine, što odgovara činjenicama, ali navodi da je Knežević postao direktor 1898. godine, što može biti i štamparska greška.

premešten iz čačanske Gimnazije gospodara Jovana Obrenovića u šabačku Gimnaziju gospodara Jevrema Obrenovića (*SN*, 3/15. septembar 1899), a ukazom od 24. jula / 6. avgusta 1902. godine u Gimnaziju kralja Aleksandra I (Obrenovića) u Beogradu (*SN*, 28. avgust/10. septembar 1902).⁴² Od 1904. godine Knežević je „na službi u Državnoj štampariji,“ gde obavlja dužnost pomoćnika urednika službenog glasnika, *Srpskih novina*. Imenovan je i za člana Upravnog odbora Državne klasne lutrije (*DK* 1905, 61, 126).⁴³

Nasuprot pričama o Kneževićевой nedruželjubivosti, izgleda da se u određenim periodima intenzivno družio, porodično i u kafanama. Prema svedočenju Kneževićeve kćerke, kada su došli u Čačak, „uzeli su dobar stan, napunili lepim novim nameštajem. Združili su se sa svojim kolegama i otvorili kuću, izlazili su na zajedničke večere i sedeljke do duboko u noć“ (Knežević M. 2002, 80). Iako su u kući uvek imali dobre služavke („devojke“), koje je Knežević pronalazio preko učitelja ili sreskog načelnika, dakle policije (Knežević M. 2002, 82), a u Beogradu sam unajmljivao na Velikoj pijaci (današnji Studentski trg), sa tolikim školskim i porodičnim obavezama, naučnim i prevodilačkim radom kojem je bio posvećen, nije u svim periodima života bilo izvodljivo i redovno druženje. Na osnovu svedočanstava Kneževićevog pašenoga, Zarije (Zaharije) R. Popovića, višeg činovnika (statističar 1. kl, *DK* 1896, 32) Ministarstva prosvete i crkvenih poslova (Popović 1933, 358–362),⁴⁴ rukopisne zaostavštine bliskog prijatelja i kolege Mileta Pavlovića i uspomena Kneževićeve kćerke (2002, 89), može se zaključiti da se redovno viđao sa književnicima Stevanom Sremcem, Radojem Domanovićem, Branislavom Nušićem, Jankom Veselinovićem, Simom Matavuljem, Miloradom Mitrovićem. Uglavnom su se družili u kafanama, gde se u to vreme odvijao dobar deo društvenog života (u Beogradu u „Takovu“ na Terazijama i u „Oraču“). Sa Domanovićima su se jedno vreme družili i porodično u Beogradu, do nekog nesporazuma. U Čačku se Knežević viđao sa Jašom Prodanovićem, u to vreme profesorom srpskog jezika, istorije srpske književnosti i filozofske propedeutike. Kneževićeva kćerka je zabeležila njegovo mišljenje o Prodanoviću: „Sedne li Jaša na ministarsku fotelju, nikad se više sa nje dići neće“ (Knežević M. 2002, 83). Iako se nisu dobro slagali, Knežević je, međutim, kasnije, saradivao sa novinama koje je Prodanović uređivao (*Objek*).

Nasuprot Skerlićevoj oceni (u karakterističnom stilu, sa puno patosa, efektnih „etiketa misli“, i neretko nepouzdanim podacima) o nesretnom učenjaku koji nema ni knjiga, Kneževićeva kćerka je zapisala da su knjige poručivane iz inostranstva, iz Švajcarske i Nemačke: „To nije bio mali broj knjiga. To su bili tomovi debelih, teških, ukoričenih svezaka. Pod kakvim je uslovima te skupe knjige otac nabavljao, ne zna se, samo posle dužeg vremena te su knjige negde odlazile da se nikad više u kuću ne vrate“ (Knežević M.

42 Gimnazija kralja Aleksandra Obrenovića je Beogradska gimnazija, odnosno Prva beogradska gimnazija (Prva muška realna gimnazija u Beogradu).

43 U Državnoj štampariji urednik *Srpskih novina* bio je Milenko Marković, a šef korektora Janko Veselinović. Predsednik UO Državne klasne lutrije bio je dr Mihailo Petrović, a članovi osim Kneževića, Marko Trifković, Ljubomir Jovanović, Kosta Stojanović, Milisav Milovanović i Mihailo M. Avramović.

44 Statističar je zvanje jednako zvanju sekretara (različitog ranga, klase). Ime Zarije R. Popovića se uvek navodi sa srednjim slovom, verovatno zato što je postojao istoimeni Zarija Popović, takođe činovnik.

2002, 81). Kneževićeva udovica, Marija, sećala se da je „njemu bilo glavno da kupi knjige koje je zaželeo. One su mu bile sve i svja“ (Lukić 1935, 7).

Božidara Kneževića teško je pogodila iznenadna smrt starijeg brata, protojereja i predsednika Duhovnog suda, Radovana Kneževića (1854–1899). Preuzeo je staranje o njegovoj porodici i zbog toga tražio i dobio premeštaj u Šabac: „Odjurio je tamo otac kao bez duše“ (Knežević M. 2002, 83). Prema uspomenu Milke Knežević, ispostavilo se da postoje dugovanja u uplatama penzije, pa je ovu finansijsku obavezu Božidar Knežević preuzeo na sebe. Bratanice je udao uz pomoć svojih prijatelja (Velimira Vukićevića, profesora zoologije, botanike i zemljopisa, kasnije predsednika vlade, i drugih), a bratanca Stevana R. Kneževića upisao je u Vojnu akademiju (33. klasa), u koju se tada upisivao „cvet omladine“ (kako naglašava Aleksandar Belić, predsednik SKA i SANU, *Spomenica*: 344). Kneževićeva žena je, međutim, sa decom otišla iz Šapca u Beograd: „Otac je bio duboko potresen i zatražio je duže odsustvo. Školski lekari, videći ga u dubokoj depresiji, očajnog, izmučenog, a zdravog, na predlog dr [Avrama] Vinavera [otac Stanislava Vinavera], koji je sedeo [stanovao] preko puta nas i bio očevidac svega, usvoje da mu se da najveće moguće odsustvo“ (Knežević M. 2002, 84).⁴⁵ Knežević je 1902. godine došao u Beograd, gde mu je već živela porodica. Prvo su stanovali na Paliluli, a potom u Kosovskoj ulici br. 38. Kupio je ženi veliki vinograd na Banovom brdu (1 367 m²) i luksuzne komade nameštaja („dva fina šifonjera – poslednji krik mode onda“). Možemo pretpostaviti da su prijatelji zahvaljujući kojima je Knežević postao profesor Gimnazije kralja Aleksandra (Prve beogradske gimnazije) i potom pomoćnik urednika *Srpskih novina* (službeni glasnik) iz kruga *Srpskog književnog glasnika*.

U proteklih sto deset godina naslagani su čitavi slojevi tumačenja pa je danas Kneževićev stvarni lik maglovitiji od onog poznatog crteža koji je kriomice uradio delovođa Čačanske gimnazije, Nikola Zega (1934, 4), učitelj slobodnog crtanja i lepog pisanja (poznatiji kao etnolog i upravnik Etnografskog muzeja).⁴⁶ Visokog, vitkog i otmenog Kneževića, pravog „predstavnik nordijske rase“ (Bogdanović 1933, 347), koji verovatno nije hteo da se slika dok nije bio spreman za slikanje, igrom nenaklonjene sudbine naredne generacije mogu da dočaraju samo na osnovu jedne nespretno nacrtane skice. Ne treba tražiti neke posebne filozofske razloge u tome što nisu sačuvane Kneževićeve fotografije, kao da je imao navodnu filozofsku, osobenjačku, plotinovsku, gotovo ikonoboračku odbojnost prema slikanju. Knežević, uostalom, nije odbio da primi slikara Paška Vučetića, koji mu je došao u kuću da naslika njegov portret. Prema jednoj marksističkoj istoriji srpske filozofije koja obiluje nepouzdanim podacima, profesorski kolegijum Čačanske gimnazije posebno je zamolio slikara da portretiše Kneževića. U stvari, prema svedočenju samog autora Kneževićevog krokija, jednog dana došao je kraljevski srpski dvorski fotograf iz Beograda (Lazar Letzter) sa preporukom Ministarstva prosvete da može da slika gimnazijalce po unutrašnjosti. Kada je završio slikanje đaka sa razrednim starešinama, zamolio je da slika ceo kolegijum gimnazije. Direktor Knežević nije bio raspoložen za fotografisanje. Prema

45 Prema objašnjenju Kneževićeve kćerke zato je napisana kao dijagnoza neurastenija.

46 Nikola Zega je Cincar Prečanin, iz (Banatskog) Novog Sela, poreklom iz Vlahoklisure.

uspomenama autora ovog crteža, rekao je da se nikad nije slikao i da se neće slikati ni sada (možda je upravo pisao ili prevodio) (Zega: 1934, 4). Tada je delovođa odlučio da ga krišom nacрта. Nikola Zega, budući upravnik Etnografskog muzeja, studirao je slikarstvo kod Steve Todorovića i u Minhenu. Nejasno je, međutim, kako je krišom crtao Kneževića „kako prevodi Beklovu istoriju“ ili „piše *Misli*“,⁴⁷ kao portret *en face*. Kneževića kćerka, Milka Knežević, u svojim uspomenama zapaža da su oči pogrešno (razroko, u stvari, zrikavo) nacrtane (M. Knežević: 2002, 93). Mile Pavlović Krpa je u beleškama zapisao da se u *Spomenici Čačanske gimnazije* nalazi i reprodukcija slike Bože Kneževića koju je uradio Nikola Zega: „No malo nalik“ („O Boži Kneževiću“, NBS, R 465/XIV).

Politička gledišta

Na osnovu arhivske građe (Ristić 1962), Kneževićevih stavova iznesenih u *Mislina*, svedočanstava članova porodice, kao i kruga prijatelja koji su ga podržavali i sa kojima se družio, moguće je rekonstruisati i njegova politička uverenja. Knežević je prevodio i konzervativne (Karlajl 1903) i socijalističke autore (Štern 1903).⁴⁸ U *Odjeku* je objavio niz članaka o političarima XIX veka, gde u tekstu o vođi konzervativaca, markizu Solzberiju (Robert A. T. Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury), pokazuje poznavanje engleskog političkog sistema, kao i precizne hijerarhije u sistemu nasleđivanja starešinstva u porodicama engleske aristokratije (Knežević 1902c), a u članku posvećenom vođi liberala, Gledstonu (William Ewart Gladstone), poznavanje političkih gledišta i najvažnijih obrta i događaja u njegovom životu. Sudeći prema rukopisnoj zaostavštini, imao je jasno i živo političko mišljenje i interesovanje za nacionalna pitanja. Knežević je obilazio jug Kraljevine Srbije, verovatno u funkciji školskog nadzornika (Niš, Vladičin han, Poljanicu i Leskovac), gde je beležio etnografske i etnoligvističke specifičnosti tamošnjeg naroda i njegovog govora (Knežević 2002b, 1–53).

Družio se sa književnicima konzervativnih shvatanja (u pozitivnom smislu, očuvanja nasleđa i neprihvatanja socijalističkog, tj. komunističkog radikalizma), Stevanom Sremcem i Branislavom Nušićem, i sa radikalskim književnicima, Jankom Veselinovićem i Radojem Domanovićem. Kneževićeva žena i kćerka svedoče da je bio naklonjen radikalima (Lukić 1935, 7), zbog čega je, izgleda, i smenjen sa mesta direktora Čačanske gimnazije (1894). Knežević je bio optužen da prisustvuje i predsedava tajnim zborovima radikala i štiti radikalske nastavnike, što je on u odgovoru na pismo ministra prosvete i crkvenih poslova, Andre Đorđevića porekao. Podneo je i tužbu protiv čačanskog građanina koji ga je prijavio (Ristić, 1962, 85–87).

Iz Kneževićevih beležaka pod naslovom „Moje ekskursije 1896. god.“ možemo videti da je u vozu na relaciji Beograd–Niš (sudeći prema saputnicima očigledno u prvoj

47 U vreme kada je Knežević bio direktor Čačanske gimnazije (1893–1894), „Beklova istorija“ je već odavno bila prevedena i objavljena (1891), a *Misli* (1902) je sastavio i objavio tek posle *Principa istorije* (1898, 1901).

48 Jakob Štern (Jacob Stern) je rabin koji je postao ateista i socijalista.

klasi) imao veoma dug i otvoren razgovor sa generalom Jovanom Beli-Markovićem, Baba-Dudićem, bivšim namesnikom kraljevskog dostojanstva: „Njegovi politički nazori; pričanje njegovo o intervjuisanju stranih dopisnika kod njega, o pravom cilju [„pravoj celi“] njegova puta u Beč, o njegovu viđenju s kraljem Milanom i šta su jedan drugom kazali (Kralj M. bi rado došao u Srbiju, ako bi mu Kralj dopustio itd), o njegovoj ekonomiji [misli na Beli-Markovićeve imanja; Beli-Markovićev je bio i poznati dvorac u Vrnjačkoj Banji] itd.“ (Knežević 2002b, 40).

U uzavreloj atmosferi u vreme kraljeve ženidbe (1900), Knežević je zbog opozicionarenja, političkog protesta ili demonstracije lične netrpeljivosti kažnjen gubitkom dela plate (uplaćen je u Penzioni fond za udovice i decu umrlih činovnika). Knežević nije, kao ostali članovi „činovničkih korporacija“ došao na sastanak sa nadležnim ministrom (Ristić 1962, 90; Nedeljković 1962, 258), Pavlom Marinkovićem, koga je kao mlađeg đaka, izvesno pamtio još iz Prve beogradske gimnazije. Kneževićevo obrazloženje neizvršavanja „činovničke dužnosti“ (zbog koje je bio oslobođen držanja trećeg časa) direktoru, Ministarstvu i Marinkoviću bilo je savršeno jasno: „u putu [na sastanak sa ministrom] ponova me je snašla tako jaka zubobolja od koje patim da sam morao da svratim kod dr Luke Panića da mi ublaži bol“ (Ristić 1962, 90).

U provinciji se jače osećala politička borba, a moglo se bolje nego u Beogradu videti da su radikali ukorenjeni u narodu. Treba imati u vidu da kod radikala nisu bili samo narodni tribuni, šampioni seljačke demagogije (u stvari, velike seoske gazde), već da su u njihovim krugovima bili i istaknuti naučnici i književnici, kao i mnogi poreklom iz starijih društvenih redova. Knežević nije egalitarista (Knežević 2002a, 124), niti je zaljubljenik u Francusku revoluciju kao mnogi iz njegove generacije, a nije ni sledbenik Svetozara Markovića. Njegovo razumevanje za sirotinju („Sirotinja je najdublja bora na čelu istorije“ [precrtana misao] Knežević 2002a, 126, up. Knežević 1931, 730), pre je shvatanje obaveza brige o sirotinji (kao knez Ivo kad otkupljuje roblje) i socijalnim problemima (npr. u duhu Karla Lajlova [Thomas Carlyle] hrišćanskog konzervativnog socijalizma koji usvaja Dizraeli [Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield], vođa konzervativne stranke) nego zastupanje revolucionarnih uverenja. Knežević poznaje Srbiju svoga vremena i, za razliku od marksista, koji su sva zla lepili za „stari“ režim i ekonomske uslove, praveći od Kneževića na silu marksistu i dijamatovca, ne izmišlja ni siroto radništvo, a kamoli proletarijat tamo gde ga gotovo nije ni bilo: „Sirotinje ima dvojake a) prava sirotinja, koja nema sve ono što čoveku treba i b) lažna sirotinja koja nema sve ono što drugi imaju. [...] U Srbiji ima gotovo samo druge“ (Knežević 2002a, 236 [precrtana misao]).

Knežević je bio mišljenja da je „aristokratija lice jednog naroda“ i da „istorija i sudba jednog naroda ne zavisi od toga kakva mu je masa, jer je ona svud jednaka, nego od toga kakve su mu više klase, da li su one doista kombinovane iz viših, svesnijih, humanijih ljudi, ili od običnog, blatavog, sirovog čoveka“ (Knežević 2002a, 117). Najviše je cenio englesku kulturu, književnost i inteligenciju (obrazovane društvene redove): „Govorio bi: 'Englesku ne čini velikom masa njena, jer masa je masa – samo s nekom razlikom

– svuda gotovo ista; nego je čini velikom njena inteligencija – kajmak njen. A u nas se gotovo i ne vidi kajmak, jer se pomešao sa surutkom i izgubio se” (Popović 1933, 360). Dakle, Knežević nije mislio da inteligencija u Srbiji ništa ne valja, već samo da se prava inteligencija izmešala sa „surutkom“. Sve to je daleko od marksizma. Marksistička ideja da se društvo dijalektički obrne naopačke, da oni sa dna dođu gore, sasvim je daleko od Kneževića, potpuno suprotna njegovim shvatanjima.

Možemo zaključiti da je Knežević zastupao ideju mešovite vlade, spoj monarhije, aristokratije i demokratije. Iako nije detaljnije obrazložio sistem koji predlaže, može se reći da je po senzibilitetu bio najbliži zastupnicima engleskog sistema. Smatrao je da najbolji treba da vladaju: „Najpravilniji i najprirodniji ustav za jedan zreo narod bio bi kad bi narod od svojih najčasnijih, najplemenitijih, najiskusnijih i najinteligentijih sinova, birao određeni broj ljudi, pravu aristokratiju, koja bi [iz]među sebe birala sve više činovnike u zemlji i koja bi za određeno vreme (7–10 godina) vršila sve jave poslove i brige, a narod bi bez brige bio ostavljen svome poslu. To bi bilo pravo pomirenje monarhije, aristokratije i demokratije, u čemu i mora biti savršenstvo ustava“ (Knežević 2002a, 330). Knežević ne objašnjava na koji način da se izaberu najbolji, koji bi potom između sebe izabrali sve više činovnike, što je suština ustavnog problema za ostvarenje uređenja koje je zamislio. Njegova zamisao podseća na određene Platonove ideje iz *Zakona*, ali je Knežević, prevodilac vigovca Makolija (Thomas Babington Macaulay), bio ubeđeni zastupnik devetnaestovekovnog liberalizma: „Samo u slobodi uči se čovek da mu je potrebna sloboda, da voli i poštuje slobodu; samo se u slobodi uči čovek slobodi, kao što se samo na vazduhu može disati“ (Knežević 2002a, 66; Makolej 1912). Ovo je argument koji je često ponavljao Vladimir Jovanović, ideolog liberalizma, nasuprot tvrđenju da narod treba da sazri za političke slobode, što je bio argument kneza Mihaila, konzervativne opcije i naprednjaka, čiji je pravi osnivač bio kralj Milan. Iako nisu sređena i sistematizovana, Kneževićeva politička stanovišta saglasna su, u stvari, sa njegovom filozofskom orijentacijom. Liberalnim intelektualcima najčešće je uzor bila viktorijanska Engleska. Parlamentarni sistem zastupali su i radikali, ali pojednostavljenu varijantu. Ukinuli su gornji dom, koji je postojao prema prethodnom ustavu (iz 1901), i nasuprot slovu ustava (1888/1903) tumačili da monarh uopšte ne treba da se meša u državne poslove. U svakom slučaju, zaslužni su za uvođenje parlamentarnog sistema u Srbiji (1888, 1903). Knežević se nije angažovao u stranačkoj borbi, verovatno zato što mu nije odgovaralo celo radikalsko društvo. Prema uspomenu Kneževićeve žene, Marije Knežević, „nalazio je da jedino program bivše radikalne stranke može da mu konvenira. Ali to samo dok su radikali došli na vlast. Tada je video da je njihov program jedno, a ono što rade drugo“ (Lukić 1935, 7). Možemo reći da su Kneževićeva shvatanja o socijalnoj odgovornosti vlasti bliska karlajlovskom konzervativnom socijalizmu. Konzervativna stranka u Engleskoj, stranka velikog zemljišnog poseda, bila je zaslužna za usvajanje radničkog zakonodavstva kojim se štitilo industrijsko radništvo. Engleska liberalna stranka zastupala je interese velike industrije i zadugo se slabo osvrtała na tadašnju nezaštićenost radništva.

Principi istorije

Za razliku od *Misli* Božidara Kneževića i anegdota o njegovom životu, filozofsko-istorijska dela koja je napisao nisu bila poznata široj javnosti. Rukopis (pretpostavljamo) prve knjige *Principa istorije* priložio je uz svoju prijavu na konkurs za profesora istorije na Velikoj školi (1897), tvrdeći u prijavi da se u rukopisu nalazi razlog njegovog polaganja prava na mesto redovnog profesora na Katedri istorije novog veka. Iako Knežević nije bio izabran, prvi tom *Principa istorije* (*Red u istoriji*) objavljen je naredne godine (1898), zahvaljujući ministru prosvete i crkvenih poslova, Andri Đorđeviću, koji je opredelio sredstva iz Fonda Dimitrija S. Nikolića Belje za štampanje, kao i Ljubomiru Nediću, profesoru filozofije na Velikoj školi, koji je dao pozitivnu ocenu Kneževićevog dela, kako u pozivu na pretplatu navode Zarija R. Popović, statističar, i Jovan Miodragović, referent Ministarstva prosvete: „Ovo je delo, prema oceni dr Ljubomira Nedića, ministar prosvete pomogao iz novoga fonda Dimitrija S. Nikolića-Belje. Knjiga će biti gotova do kraja maja meseca“ (*Delo* 4/16. januar 1898, 349).⁴⁹ U zahvalnici na početku knjige, Knežević, međutim, ne spominje Ljubomira Nedića, već zahvaljuje ministru i prijateljima, uključujući i Mileta Pavlovića Krpu, koji je „vodio“ korekturu knjige.

U pozivu na pretplatu daje se kratko i jezgrovito objašnjenje značaja knjige i pobuda da bude napisana i objavljena, koje je, u osnovi, pretpostavljamo, sastavio sam Knežević. Navodi se da se istorija obično predstavlja samo kao spisak imena ljudi i mesta i registar svetskih događaja „bez unutrašnje veze, bez uzročnosti“, odnosno „bez naučne osnove“. Navodi se i motivacija autora da napiše ovo delo: „Smatrajući istoriju kao jednu nerazdvojni celinu, pisac se odlučio da ovo delo napiše“. Prevodi Baklovih i Dreperovih dela sa engleskog⁵⁰ „odviše su nedovoljni za širenje ovako važnih, ozbiljnih i naučnih istorijskih pogleda“, što je „nagnalo pisca da popuni ovu prazninu“. U kratkom predgovoru Knežević govori da je „istorija još puna mraka i maglovitih isparavanja ljudske krvi i ljudskog znoja, prosipanih po zemlji hiljadama godina u borbi za život, i borbi za istinu i pravdu“. Miloš Trivunac, germanista, koji je svoju akademsku besedu (nakon izbora za pravog člana SKA) posvetio Boži Kneževiću (2. septembar 1940), čiji je bio učenik, a potom i mlađi kolega u Prvoj beogradskoj gimnaziji, zaključuje da je Knežević „smatrao naučnu istoriju kao jedinu i pravu filozofiju“.⁵¹ Ovde pod naučnom istorijom ne treba

49 Kneževićev kratki predgovor prvog toma je iz jula 1898 godine.

50 Džon Uiljim Dreper [John William Draper], *Istorija umnog razvića Jevrope*, 1 (prev. Mito [Dimitrije – Mita] Rakić sa londonskog izdanja [1864], objavljeno prvo u *Vili* 1868), Srpsko učeno društvo, Beograd 1871, [*History of the Intellectual Development of Europe* (Harper and Brothers, New York 1862) Bell and Daldy, London 1864]; Henri Toma Bokl [Henry Thomas Buckle], *Istorija civilizacije u Engleskoj* [*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61], s engleskog preveo Čedomilj Mijatović, Deo prvi, Delo je ovo nagrađeno iz književnog fonda Ilije Kolarca, Državna knjigopečatnja, Beograd 1871, Henri Tomas Bekl [Henry Thomas Buckle], *Istorija civilizacije u Engleskoj*, 1–5, prev. B. Knežević, Kolarčeva zadužbina, Beograd 1891, [*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61]. Alimpije Vasiljević uzima za osnovu svoje teorije istorije učenje Drejpera i Bakla (Bekl, Bokl, Boklj).

51 Miloš Trivunac je nakon Velike škole, kao državni pitomac u Minhenu, doktorirao (magna cum

podrazumevati kritičku historiografiju, već naučno, pozitivistički, utemeljenu istoriju koja traga za zakonima istorije. Svojim delom Knežević želi da pomogne osvetljavanju „mračne oblasti kakva je istorija“ kako bi pomogao da se osvetli i prokrči daleki čovekov put kroz istoriju „da bi njim sigurnije i svesnije išao krajnjem smeru svome – pravdi i istini“. Prema Kneževiću, čovečanstvo će postati na „vrhuncu razvitka svoje istorije: familijarni savez slobodnih i čistih ljudi“ (Knežević, 2002a, 277). Pravda, istina i sloboda su liberalna načela, koja neprestano ponavlja Vladimir Jovanović, vodeći ideolog liberalizma u Srbiji. Vladimir Jovanović je naglašavao posebnost slobode kao vrednosti veoma različite od jednakosti i dosledno se zalagao za slobodu pojedinca i društvene grupe, i zbog toga zastupao integralni parlamentarizam, nasuprot radikalizmu i revolucionarnim metodama. Liberali nisu odvajali filozofiju, nauku i politiku. Liberalna načela Knežević postavlja kao cilj čovečanstva i želi da, utemeljujući istoriju kao pozitivnu nauku (po uzoru na prirodne nauke), osvetli put prema ovim idealima. Knežević sledi spenserovski pozitivizam, koji društvene nauke pokušava da objasni po analogiji sa onim prirodnim, kao i Drejperov i Baklov projekat istorije, koji je Knežević preveo na srpski (Bekl 1891). Prvi zakon kojim počinje prvu knjigu *Principa istorije* zakon je reda: „Jedan od osnovnih zakona koji su isti za celu prirodu i za sve stvari ljudske jeste zakon reda. Jednim istim redom idu stvari u celoj spoljnoj prirodi i u procesu individualnog i društvenog života ljudskog, u procesu materije i u procesu duše i duha“ (Knežević 1898, 1). Knežević originalnosti pretpostavlja naučnost. Podrazumeva oslanjanje na dostignuća prethodnika na način prirodnih nauka. Knežević postavlja aksiome (pre hipoteze), misli, koje su navedene kao naslovi poglavlja, iz kojih stupnjevito izvodi svoja naredna stanovišta. Za razumevanje Kneževićevog filozofskog sistema, boljim od sažimanja i obrazlaganja ionako jasnih hipoteza koje se nalaze u naslovima poglavlja oba toma *Principa istorije*, pokazuje se problemski pristup, preko kritičke analize koju su ostavili njegovi savremenici.

Branislav Petronijević je objavio veoma detaljnu analizu *Principa istorije* u *Delu* (1898). U svojoj pristupnoj akademskoj besedi Nikola Vulić, koji je došao na Veliku školu u vreme kada Knežević nije bio izabran, polemíše kasnije sa Kneževićevim shvatanjima i u opreci prema njima iznosi svoje gledište o pitanju da li je istorija nauka (kao što su prirodne nauke) i da li postoje istorijski zakoni nalik zakonima u prirodi. Ksenija Atanasijević (inače vrlo nepouzdana u pogledu podataka) više je promišljala u slobodnim asocijacijama nego što je tumačila stavove Božidara Kneževića. I kod Vladimira Vujića (Kneževićev đak kao i filozof Svetomir Ristić) ima više nadogradnji nego tumačenja Božidara Kneževića. Posebno je nepouzdana i proizvoljna marksistička interpretacija (Miloš Savković, Dušan Nedeljković, Dragan Jeremić, Andrija Stojković), kao i onih koji se na nju bez provere oslanjaju. Cela priča o palanci koju je Skerlić naglašavao da bi istakao svoja politička uverenja i postigao što bolji stilski efekat prihvata se zdravo za gotovo i dalje nekritički ponavlja. Treba imati u vidu da Skerlić, pretpostavljajući stil činjenicama, nije uvek sasvim

laude) iz francuske filologije (i engleske i nemačke filologije kao sporedne grupe). Redovni član SKA postao je 1939. godine. Za vreme rata obavljao je dužnost ministra prosvete. Streljan je 1944. godine. Njegovo izlaganje o Kneževiću nije posebno štampano.

ni mislio ono što je pisao. Ne treba ispuštati iz vida da su iz socijalizma nastali suprotstavljeni levičarski i desničarski politički tabori međuratnog tipa (desničar Vladimir Vujić npr. hvali Skerličevu sliku Kneževića). Ima u tim tekstovima i ležernosti i neobaveznosti, koja izvesno proističe iz uverenja da je Knežević „naš čovek“, „naš filosof“ pa intuitivne ocene pretpostavljaju čitanju i tumačenju samog Kneževićevog teksta. Slobodno se može reći da su jedine argumentovane, problemske i polemičke primedbe osnovnim tezama *Principa istorije* Božidara Kneževića napisali Branislav Petronijević i Nikola Vulić. Skerlić je dao pohvalnu književnu ocenu *Misli*, a Bogdan Popović i Slobodan Jovanović su istakli značaj Kneževića kao moraliste (Jovanović 1991a, 715; Popović 2001, 163).

Principi istorije (Petronijevićeva kritika)

U kritičkoj analizi prve knjige Kneževićevih *Principa istorije* (Red u istoriji) objavljenoj u časopisu *Delo* (1898), Branislav Petronijević naglašava da je „opšta tendencija ove knjige da dâ osnove jednoga celoga sistema filozofije i istorije“. Pošto je prva knjiga Kneževićevih *Principa* samo prvi deo celokupnog dela, a Knežević nije izneo ceo program, tj. sistem, Petronijević (1898, 491) zaključuje da je „ostalo samo da nagađamo šta će u idućim sveskama doći“. Prema svedočenju Kneževićeve kćerke, Kneževićev plan bio je da se ceo sistem izloži u pet knjiga i da, preko pojma proporcije, bude izveden matematički (Knežević M. 2002, 80). Prema časopisu *Delo*, Jovan Miodragović i Zarija R. Popović su tvrdili da je plan da se objave tri knjige (*Delo* 4/16. januar 1898, 349). Matematičko izvođenje asocira na Petronijevićeve matematičke postavke, diskretnu geometriju i konstrukciju njegovog kapitalnog dela objavljenog na nemačkom jeziku pod naslovom *Principi metafizike* (*Principien der Metaphysik*, 1904, 1912), koji zvuči slično kao i naslov Kneževićevog dela. Naravno, postavke su sasvim drugačije.

Poistovećujući apstraktno i dijalektičko mišljenje, Petronijević tvrdi da Knežević nije bio apstraktan mislilac: „Njemu je oskudevao dijalektički talenat, koji je neophodno potreban da bi se ušlo u duboka mesta“ (Petronijević 1905, 1). Može se, međutim, postaviti pitanje opravdanosti ove ocene, odnosno pitanje različitog shvatanja dijalektike. U vezi sa Petronijevićevim mišljenjem da Knežević, koji je pisao višetomni sistem, nije „sistemski mislilac“, treba imati u vidu Petronijevićovo shvatanje sistema i uverenje da je njegov sistem jedini istiniti sistem. Petronijević naglašava da Knežević nije bio „stručan filozof“. Odmah, međutim, dodaje da nije mislio na studiranje filozofije kao struke, već zamera Kneževiću što se nije „čitanjem i studijom velikih filozofa logički školovao“. I ovde bi trebalo biti obazriv. Knežević je čitao filozofsku literaturu, ali izbor očito nije bio po Petronijevićevom ukusu. Treba imati u vidu scijentistički duh filozofije toga vremena, Petronijevićeve anahronizme, kao i razlike u shvatanju filozofskih tema tadašnjeg i današnjeg vremena. Petronijević (1898, 491) je bio mišljenja da u „osnovama svojim piščev sistem nema ničega originalnog“ jer se cela Kneževićeva istorijska doktrina zasniva na „dvema idejama: [Spenserovom] materijalizmu i [Darvinovom] evolucionizmu“.

Petronijević (1898, 499) ukazuje da Kneževićeva knjiga ima cilj isti kao i Spenserovi *Prvi principi* (Herbert Spencer, *First Principles*), izlaganje različitih strana principa evolucije: „Mnogi primeri koje je pisac u svojoj knjizi kao potvrdu svojim zakonima naveo nalaze se i u Spenserovom delu“.⁵² Pitanje originalnosti naučnog rada posebno je razmatrano u prethodnom periodu, šezdesetih godina XIX veka, za vreme polemike vođene između dva profesora filozofije, Milana Kujundžića i Alimpija Vasiljevića, kao i u vreme osnivanja Srpske kraljevske akademije, u čemu je ključnu ulogu odigrao tadašnji ministar prosvete i crkvenih poslova, Milan Kujundžić. Posebno je pitanje koji stepen originalnosti je stvarno potreban, a da ne dođe do preterivanja, kao što je slučaj sa sistemima koji su po svaku cenu originalni, kakav je i sam Petronijevićev sistem, a i sistem Tome Živanovića.

Petronijević (1898, 502) ukazuje da je krajnji cilj puta čovečanstva, prema Kneževićevom procesu generalizacije i proporcionalizacije, da postepenim nestankom naroda, nastane samo jedna jedina rasa. Tada će čovečanstvo biti na „vrhuncu razvitka svoje istorije: familijarni savez slobodnih i čistih ljudi“ (Knežević, 2002a, 277).⁵³ Petronijević se pita šta sledi posle toga: „Tada će čovek opet postati ono što je bio u početku: prirodan čovek. Ali red nestajanja trebalo bi, po piscu, da je obrnuti red postajanja: šta je neposredno prethodilo harmoničnoj celini čovečanstva? Nacije. Čovečanstvo treba dakle opet da se raspadne u nacije, one u plemena, plemena da se vrate u rase, rase naposljetku da se izgube u jednoj homogenoj rasi. Istorija čovečanstva po principu piščevom morala bi se još jednom odigrati samo u obrnutom redu. Jel' te da je ovo nemoguće i pisac će reći da on tako nije mislio. Moguće, ali to je konzekvencija njegovih osnovnih principa, a principe trebao je pisac da dovede u vezu sa onim što izlaže“ (Petronijević 1898, 502). U vezi sa teorijom bola Petronijević (1898, 504) je mišljenja da je Knežević pogrešno razumeo filozofa religije Eduarda fon Hartmana (Karl Robert Eduard von Hartmann), „čiji se uticaj na piscu opaža“. Može se reći da je kod Petronijevića sve prenaplašeno, pa i neophodna kritika, koja je u to vreme dobila zamah u srpskoj nauci i književnosti.

U vezi sa evolucionizmom i darvinizmom treba istaći da Knežević, sudeći prema jednom aforizmu, ne prihvata tezu sa kojom se najčešće poistovećuje darvinizam, tezu o nastanku čoveka od majmuna: „Čovek se nije mogao razviti iz majmuna kao što se i genije ne razvija iz običnog čoveka, kao što se ni željeznica nije razvila iz volovskih kola. Sve životinje sa čovekom zajedno polaze od jedne iste tačke i razlika je među njima ta što sve životinje na tom putu zastaju na raznim tačkama, samo je čovek otišao najdalje“ (Knežević 2002a, 98).

Kneževićovo stanovište da prava istina postoji samo u celini (istorije, čovečanstva), a ne i u delovima (što je deo manji, manje je istine u njemu), Petronijević (1898, 501) oštro

52 I D. Stojanović (1940, 4) ukazuje na Spenserov uticaj na Kneževića: „Spenser je učenjem o nepoznatom kao osnovi vasiona s jedne strane i opštoj evoluciji kao prvom zakonu prirode s druge, pokušao vezati dva sveta u jedan. On je dao naučno zaleđe veri u progres, koja je glavna karakteristika naučnoga duha devetnaestoga veka“. Stojanović je prenaplašeno isticao uticaj Karla Lajla na Kneževića, dajući tako odličan povod marksistima za opravdanu kritiku.

53 Protivrečnost bratskog čovečanstva i shvatanja da se masa rukovodi instinktom Đorđe Tasić (1938, 22) smatra borbom između Kneževića metafizičara i moraliste i Kneževića socijalnog filozofa i evolucioniste, u kojoj je prevagnuo prvi.

kritikuje: „To tvrditi znači tvrditi nešto što je nemoguće. Jer ili postoji apsolutna razlika između istine i zablude, onda istine ima i u celini i u delovima, pošto je celina samo skup delova“. Petronijević (1898, 506) ukazuje i na „nekoliko dobrih primera“ u Kneževićevim *Principima*. Ovi primeri su izdvojene Kneževićeve misli, upravo jezgro njegovih aforizama objavljenih kasnije u *Mislina*: „narod propada onda kad nestane njegovih običaja jer su u običajima najbitnije karakterne odlike svakog naroda“ (upravo tu misao kasnije kritikuje N. Vulić); „Sve što postoji i postaje što ima razloga da postaje“ (Knežević 1898, 256; Petronijević, 1898, 504).

Principi istorije (Vulićeva kritika)

Prema Kneževiću vreme je „najviši kriterijum saznanja, poslednji uzrok svega bivanja“. Zbog pojma vremena i čovečanstva koje se saznaje u istoriji (vremenu), Knežević poistovećuje filozofiju i istoriju: „I pošto je vreme najviši kriterijum saznanja, to je istorija, kao nauka o vremenu, najviša filosofija“ (Knežević 1901, 384; 1903a 206, 300). Problemska pitanja istorijske nauke Kneževića su zainteresovala tokom studija, kada je počeo da prevodi Baklovu (transkribovano kao Bekl i Boklj u XIX veku) *Istoriju civilizacije u Engleskoj* (Henry Thomas Buckle, *History of Civilization in England*). Prva rečenica prevoda upućuje na važnu posebnost istorije u poređenju sa drugim društvenim i prirodnim naukama: „Od svih velikih grana ljudskog znanja o istoriji se uvek najviše pisalo i ona je uvek bila najpopularnija“ (Bekl 1891, 1). S druge strane, „najčuveniji istorici očevidno su niže sposobnosti od najuspešnijih radnika na prirodnim naukama, pošto se istoriji nije odao niko koji bi se u pogledu uma mogao porediti s Keplerom [Johannes Kepler], Njutnom [Isaac Newton] i mnogim drugim“ (Bekl 1891, 4). Međutim, teškoće koje stoje pred „filosofom istorikom“ mnogo su veće nego u slučaju „ispitivača prirode“, „jer, dok su s jedne strane njegova posmatranja pristupnija onim uzrocima zablude koji potiču iz predrasude i strasti, dotle s druge strane on ne može upotrebljavati veliko fizičko pomoćno sredstvo eksperimenat, kojim često možemo uprostiti i najzapletenije probleme u spoljnom svetu“. Ovo su tačna zapažanja, ali Baklove ambicije daleko prevazilaze problemsko postavljanje pitanja saznavanja u istorijskoj nauci, jer namerava da utvrdi „načela koja upravljaju karakterom i sudbom naroda“ (Bekl 1891, 3). Upućuje na Konta (Auguste Comte), za koga tvrdi da je „učinio više nego iko drugi da se uzdigne istorija“ (Bekl 1891, 3). Kada se uzme u obzir da su ove teme zaokupljale Kneževića dok je studirao, razumljivo je da je želeo da istorijski razvitak izvede u sistemskom delu u kojem bi utvrdio istorijske zakone.

Iako ga ne pominje imenom, Kneževićevo shvatanje istorijskih zakona kritikuje (desetak godina mlađi) Nikola Vulić u svojoj akademskoj besedi održanoj posle Prvog svetskog rata, 1921. godine, što ne potvrđuje samo relevantnost i dugotrajnost Kneževićeve misli, već i visok nivo razmatranja važnih pitanja o istorijskoj metodi i nauci njihovog vremena. Iako ne spominje ime u besedi, razume se da je reč o Kneževiću. Pre toga, Vulić, prvi predsednik Istorijskog društva (osnovanog 1920) održao je u okviru sednice Društva

predavanje pod naslovom „Filozofija istorije u nas (Mihailo Vujić, Božidar Knežević, Dragoljub Pavlović)“ (*PG*, 1 novembar 1920, 311).

Vulić postavlja pitanje „da li je istoriji krajnji zadatak da otkriva istorijske zakone ili ne“ (Vulić, 1922, 50–51), što je u osnovi pitanje da li je istorija nauka ili nije. Vulić se drži osnovnog Rankeovog (Leopold von Ranke) postulata: „[istorija] ima da ispriča što vernije prošlost. Njen je cilj rekonstrukcija života izvesnog naroda (ili dela naroda) u izvesno doba“ (Vulić, 1922, 59). Vulić se osvrće direktno na Kneževićeve principe kada naglašava da ima zakona koji su netačni i ne stoje ni u kakvoj vezi sa istorijom: „Prvi narodi [...] stvarali su samo materijalne kulture: sve su antičke civilizacije više ili manje materijalne, čulne“... Te netačnosti i prazne fraze nazivaju se ”zakoni reda” u istoriji. A za dokaz da u istoriji postoji ”zakon proporcije” daju se ovakvi primeri: „Jedan narod ne propada kad izgubi državu i zakone, literaturu i nauku, ali propadne kad propadne familija, kad izgubi svoj jezik, običaje, religiju, jer sve što je ranije ima sve više vrednosti i značaja, i sve ranije sve je nenaknadnije“ (Vulić, 1922, 56–7). Cmatra da je nemoguće dokazati postojanje istorijskog zakona „po kom jedan istorijski događaj mora sledovati drugom jednom istorijskom događaju, neminovno, stalno, u određeno vreme“ (Vulić 1922, 57). Pogrešna je ocena da je Vulić „naročito besan kad se Kneževićeve misli poklapaju sa materijalističkim shvatanjem istorije [sinonim za marksističko shvatanje istorije]“ (Grubačić 1962, 142). Vuliću je podjednako neprihvatljiva materijalistička kao i Hegelova idealistička zamisao puta čovečanstva. Mišljenja je da nema opštih istorijskih zakona. Zaključuje da u istoriji nema zakonitosti kao što je nema ni u prirodi: „istorija neće biti nikad u stanju da pronade stalne zakone po kojima se čovečanstvo razvija, ili po kojima se kreće istorijski život, kao što, izgleda ni prirodne nauke neće to moći učiniti za razvitak prirode i prirodnih fenomena (Vulić 1922, 66). Vulić, u stvari, smatra da je istorija nauka kao i druge nauke: „u tom pogledu ne postoji nikakva razlika između istorika i prirodnjaka: i jedan i drugi gledaju da utvrde činjenice što tačnije. Akribija je jedan od uslova uspeha u nauci uopšte“ (Vulić 1922, 66). Istoriju poredi sa geologijom i zoologijom: „geologija i zoologija [su] valjda najvećim delom deskriptivne nauke. Obično konstatovanje, enumeracija, statistika, mehanička merenja zauzimaju u njima znatno mesto“ (Vulić 1922, 59). Iako se u ovim naukama mogu naći sličnosti sa metodama u istorijskoj nauci, ta sličnost je nedovoljna da bi se mogla poistovetiti sa bazičnim prirodnim, pogotovo eksperimentalnim naukama. Osim toga, neposredno posmatranje razlikuje se od rekonstrukcije nečega iz prošlosti, pa pojam vremena ipak odvaja istorijsku nauku od nauka koje zaključuju na osnovu opažanja u sadašnjosti. Knežević (NBS, R 484, 74) naglašava da „prirodne nauke izučavaju morati, bave se pojavama koje moraju da bivaju, moralne [društvene] i saznavne nauke izučavaju trebati, filofska istorija ima da namiri to dvoje. Gvođenost prirodnih nauka i slabost ljudske prirode da namiri nužnost i slobodu, prirodu i čoveka“. Za razliku od Kneževića, koji razmatra pitanja filozofije istorije (kao i najšire shvaćena sistemska pitanja istorijskog metoda, Radojčić 1929, 69),⁵⁴ Vulić, u stvari, naglašava pitanja iz teorije tumačenja i

54 Nikola Radojčić upućuje i na „savesnu studiju“ Mihaila Vujića pod naslovom „Istorija kao nauka“ iz 1877. godine (Vujić 2003).

filozofije istoriografije. Vulić s pravom insistira na poštovanju pravila istraživanja prošlosti. Stalo mu je do pouzdanosti u rekonstrukciji prošlog. S pravom je video opasnost od unošenja proizvoljnosti u najpopularniju nauku, istoriju. U prilog opravdanosti njegovog straha od nepouzdanosti može da posluži i samo Kneževićovo shvatanje „egipatske teologije“. U Kneževićevom tekstu objavljenom u *Godišnjici Nikole Čupića* (1907) pod naslovom „Istočni narodi uopšte“ Knežević tvrdi da je jevrejska religija razvijena pod uticajem egipatske i da je monoteizam i besmrtnost duše „izneo Mojsije iz misterija Izide“ (Knežević 1907, 75). Knežević egipatski uticaj vidi čak i u odlukama velikih hrišćanskih sabora: „celim osnovom hrišćanske teologije nose egipatski utisak, osnov im je egipatska teologija“ (Knežević 1907, 77).

Velika ličnost ili oruđe svoga vremena

U vezi sa temom „velikih ličnosti“, koja je zaokupljala tadašnje intelektualce, Petronijević zamera Kneževiću navodnu nestalnost gledišta: „Tako isto pisac je neodređen i u pitanju o motoru agensu istorije, o velikim ličnostima. Na str. 180 stoji: 'veliki duhovi nisu oruđa svoga vremena i svoga naroda, nisu izraz sadašnjosti, već su oruđa istorije čovečanstva'. Na str. 276 stoji: 'duh ljudski najplodnije misli, kad je on samo oduška i izraz svog vremena i njegovih potreba: po tome i genije samo (!) se onda javlja kad je vreme zgodno i zrelo, da ga primi i razume'. Str. 58 'genije nije tvorac ideja: on samo formuliše ideje koje u formi tavnih predstava i slutnji leže u duši naroda“ (Petronijević, 1898, 504).⁵⁵ Petronijeviću bi se moglo odgovoriti da Kneževićevi stavovi nisu protivrečni, jer dijalektički mogu da budu prevaziđeni, i to ne nekom rđavom dijalektikom. Knežević je preveo sa engleskog na srpski Karlajllova predavanja pod naslovom *O Herojima, heroizmu i obožavanju heroja u istoriji* (1903).⁵⁶ U predgovoru je istakao da je Karlajllovo gledište „sasvim suprotno istorijsko-filosofskim pojmovima H. T. Bekla“ (Knežević 1903b, IX). Međutim, naglašavajući „moć vremena i potrebe u istoriji, [Karlajl] ujedno nehotice tvrdi i to, da i heroji, kao i sve drugo u istoriji, dolaze samo onda kad im je vreme i potreba za njih“ (Knežević 1903b, XIII), što znači da su oni samo izrazi svog vremena, „oduške bolova koji pritiskuju njihova društva, narode i vremena, glasna reč, koju miliuni ljudskih duša izgovaraju kroz njih“ (Knežević 1903b, XIII). Veliki duh je oruđe istorije čovečanstva i javlja se kada se steknu uslovi da se javi i tada formuliše ideje koje su u formi predstava i slutnji u duši naroda. Petronijevićev prikaz Kneževićevog prevoda Karlajllove knjige u *Delu* (1904) počinje ukazivanjem na neophodnu vezu između velikih ljudi i mase, ali ne u smislu „velike mase prostih ljudi“, već kao „grupe viših redova“ (Petronijević 1998a, 137). Slobodan Jovanović u *Glasniku* (1904) prikazuje istu knjigu, daje detaljan, dubok i

⁵⁵ Petronijević o velikim ličnostima piše u *Osnovama empirijske psihologije* (1910, 1923, 1925, 1926), gde naglašava da je „veliki karakter obično spojen sa znatnim talentom, naročito sa talentom pamćenja i jednim ili dva od talenata inteligencije“ (Petronijević 1998, 316).

⁵⁶ Slobodan Jovanović (1990b, 656) pozitivno ocenjuje prevod: „zadruzin prevodilac g. Boža Knežević učinio sve što je od njega zavisilo da tog najneobuzdanijeg i najsamovoljnijeg među engleskim piscima koliko toliko ukroti“ (misli na stil pisanja).

celovit uvid u Karlajlovu misao i ukazuje da Karlajal podrazumeva da su velike ličnosti usklađene sa duhom svoga vremena: „Svako se društvo daje voditi ljudima koji se odlikuju sposobnostima i svojstvima koje ono najviše ceni“ (Jovanović 1990b, 665). Nikola Vulić (1922, 58) ukazuje na međuzavisnost velikih istorijskih ličnosti i vremena u kojem žive, a mišljenja je i da razumevanju velike istorijske ličnosti može pristupiti samo naučnik velike pronicljivosti, istoričar obdaren suptilnim psihološkim aparatom: „Duša Cezareva nije bila prosta kao što je duša kakvog krpača. Veliki ljudi imaju psihu daleko razvijeniju i daleko komplikovaniju nego obični smrtni“ (Vulić 1922, 61).

Misli

Filozofski i moralistički aforizmi Božidara Kneževića pod naslovom *Misli* ostavili su veoma jak utisak na savremenike. Objavljeni su prvo u nastavcima u *Srpskom književnom glasniku*, gde ih je Jovan Skerlić propratio veoma pohvalnim prikazom, a zatim i kao zasebna knjiga (1902).⁵⁷ U *Mislima* ima filozofsko-istorijskih razmišljanja, filozofije religije, moralističkih ocena i društvene kritike, ali i „mnogo ličnoga, svoga, gotovo autobiografskog“. Skerlić (1953, 419), koji je poznao Kneževića, beleži da su *Misli* „neposredan i dubok izraz njegove prirode, prikaz tragične drame njegova srca i uma; to su, kako je sam govorio, uzdasi, bolni krici jednoga višega duha, jedne umorne i razočarane duše“. *Misli* su ubrzo postale „omiljena knjiga“. Kneževićev đak u Prvoj beogradskoj gimnaziji, profesor filozofije, Vladimir Vujić (1925, 418) svedoči: „obeležavane su, prepisivane, čitane mnogo puta kao draga, lična knjiga [...] One su bile dobro došle u doba mladosti mnogima, u doba kada se stvara misao, opšta misao o ljudima, svetu, društvu i Bogu; kada se otvaraju širi horizonti i mladić oseća više probleme života. Onda je njima aristokratski, široko misleni, otmeni Knežević bio draga lektira“. Vujićeve reči mogu da posvedoče đачki sastavi u kojima se pominjao Boža Knežević. Na primer, među učenicima koji su 1909. godine dobili nagrade za sastav na temu „O čitanju“ (iz Fonda Milorada Medakovića, vojvode i književnika), nalaze se Paulina Lebl, učenica ženske gimnazije, koja je pisala o *Mislima* Bože Kneževića (kasnije priređuje Kneževićeve *Misli*, Knežević 1931) i Slobodan Jovanović, učenik Druge beogradske gimnazije (imenjak Slobodana Jovanovića), kasnije diplomata u Los Anđelesu, koji ističe da mu je Knežević jedan od najdražih autora (*PG*, 1. januar 1909, 6, 11, 14). U *mislima* „aristokratskog, široko mislenog, otmenog Kneževića“ mogli su mladi da nađu uporište protiv dominantnog socijalističkog egalitarizma. Iako i sam socijalista, i toliko uticajni Skerlić bio je, u stvari,

⁵⁷ Skerlić pogrešno navodi da su Kneževićeve misli objavljene u *Srpskom književnom glasniku* 1901. godine, dok su, u stvari, objavljene 1902. Takođe, Knežević nije u Čačku bio samo 1893/4. godine. Zbog brzine pisanja i književnog stila, Skerlić neretko pravi ovakve greške. U prvom izdanju *Misli* (Državna štamparija 1902), Knežević je objavio 491 tematski nepovezanu misao. I drugo izdanje imalo je isti broj misli (*Misli*, Izdavačka knjižara Lazara Markovića, Beograd 1914). U trećem izdanju (G. Kon, 1925) dopunjene su *mislima* iz Kneževićeve zaostavštine (ukupno 636, odnosno 145 novih aforizama). Četvrto izdanje (prir. P. Lebl-Albala) objavljeno je sa predgovorom Ksenije Atanasijević (*SKG*, Beograd 1931). Izgleda da su Kneževićeve misli „dorađivane“ u izdanjima posle njegove smrti. Ovde se koristimo *mislima* iz prvog izdanja *Misli* i Kneževićeve rukopisne zaostavštine (2002).

protivnik osrednjosti. U školi i na studijama zasluženno se ocenjuju bolji đaci, odnosno studenti. Prirodno se postavlja pitanje zašto onda najbolji đaci, kada završe škole i dokažu karakter u službi državi, ne bi bili u vlasti (kako se, uostalom, tradicionalno i mislilo), već na vlast dolaze oni koje bira većina sastavljena od bezbrojnih anonimnih loših đaka. Tako, bolji kao manjina, moraju da trpe tiraniju većine. Nasuprot pojednostavljenom i površnom shvatanju opšteg biračkog prava, liberali su govorili o tome da glasove ne treba samo brojati (opšte biračko pravo artikulirano u donjem domu), već i meriti (poseban način imenovanja i biranja u gornji dom na osnovu kvalifikacija ili *ex officio*).

Analizirajući Kneževićeve *Principe istorije*, Petronijević (1905, 1) je naglasio da „i po samom sklopu svome, to delo više liči na skup fragmentarnih u kratke rečenice kondenziranih gotovih misli nego na sistematsko izvođenje jedne misli iz druge i na detaljno obrazovanje svake od njih“ (Petronijević 1905, 1). Ova ocena potkrepljuje svedočanstvo da je ideja o objavljivanju *Misli* potekla od Petronijevića. Kneževićeva kćerka svedoči da se Knežević žalio Petronijeviću da se njegove knjige malo čitaju: „Petronijević odgovori da te stvari vrlo mali broj ljudi kod nas može razumeti, ali da bi proširio krug čitalaca, to mu on preporučuje da izvadi iz *Principa* [*Zakon reda...*] i *Proporcije* sve svoje misli i opažanja i da ih posebno odštampa. Tako su se pojavile *Misli* očeve, koje su naišle na širok odjek“ (Knežević M. 2002, 93). Nakon Kneževićeve smrti Petronijević (1905, 1) visoko ocenjuje Kneževića: „Mislilac je uopšte vrlo retka pojava u nas. Pre Božidara Kneževića to su bili jedino još Dositije Obradović, Milan Kujundžić i Ljubomir Nedić“. Kada ističe vrednost Kneževićevih aforizama, koji nisu sistemski izvedeni, Petronijević (1905, 1) upućuje na Ničeove (Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900) fragmente: „treba se samo setiti Ničea, koji je, iako samo aforističan mislilac, ipak veliki mislilac, iako nije Platon“. Ne treba, naravno, misliti, da Petronijević upućuje na idejnu sličnost između Kneževića i Ničea, iako se, pored razlika, mogu naći i neke veze jer i Kneževića „zanima pre svega život“ (Žunjić, 2014, 205).⁵⁸ U Kneževićevim *Mislina* nije reč o moralizmu kako se on danas razumeva (treba videti šta su pod pojmom „moralista“ mogli podrazumevati Slobodan Jovanović i Bogdan Popović, što je zasebna tema, Milosavljević, 2014), već i izraz njegovog vremena, vremena koje je osećao.

O duhu epohe u kojoj je Knežević živeo mnogo je pisano, ali ne i kod nas. Pokušajmo da u jedinstvenu sliku spojimo industriju i železnicu (kupee prve klase obložene purpurnim plišom), kolonijalno bogatstvo, veru u večni mir, nauku i pozitivne činjenice, monarhijsko uređenje i opozicionarenje republikanskim uverenjima i socijalističkim idealima, secesiju, staklene paviljone, koncertne i operne dvorane, *Belle Époque*, sa svom esetikom, garderobom kakvu je nosio i Knežević (epoha pre lansiranja radničke mode), visokim okovratnicima, kravatama, oficirskim mundirima od najfinijeg štofa, zlatnim epoletama i akselbenderima, konjičkim sabljama, i kalpacima sa belim perom, koje je ostavilo takav utisak na Crnjanskog („Ja sam to pero, zatim, godinama nosio zabodeno u moju ludu glavu“).

S druge strane, sve se kreće prema ratu i revoluciji. Nihilizam, Nietzsche („Gott ist tot“), „Бесы“, Mahler, Neurasthenia... Der Zauberberg... I cela Srbija će stići do „ništa“,

⁵⁸ Žunjić (2014, 205) je mišljenja da je Kneževićev pravi prethodnik u istoriji ideja Uroš Milanković.

zaleđenih albanskih planina i malaričnih primorskih močvara: „Ogromna polja, čitave pustare: Ja, Ja, Ja! Umorno, panično, košmarsko, od rođenja do smrti, u svakom času sve šire pustare: Ja, Ja! (R. Petrović, *Dan šesti*). Nećemo pogrešiti ako u Kneževićevim *Mislima*, osim „uzdaha i bolnih krika jedne umorne i razočarane duše“ (Skerlić 1953, 419), vidimo i izraz tragične drame jedne umorne i razočarane epohe. Ova „bolest na smrt“ oseća se u slabosti živaca, treperenju srca i plućnim bolestima koje se leče u švajcarskim Alpima ili mediteranskim lečilištima i odmaralištima, već prema preporuci lekara. Iz Srbije bolesnici odlaze na Alpe i na Mediteran, gde im, međutim, brzo postaje dosadno, kako beleži Batut. Kneževićev „čarobni breg“ je Abacija (Abbazia), mondensko letovalište i lečilište na jadranskom moru (Opatija), gde se odmaraju i leče Habzburzi, bečki svet preko Österreichischer Touristenclub-Sektion Abbazia, Čehov piše, Maler komponuje. Knežević se odmara na blagom suncu, strahuje od lošeg sna, mučnina i „drhtanja srca“, obilazi okolna mesta, viđa poznate iz beogradskog društva, druži sa gostima iz Nemačke, Pešte, „slavno ruča“ brodet, pršutu, brancina, oradu, zubatac, pije malvaziju. Kneževićeve beleške su negde između pisama Ljube Nenadovića i putopisa Crnjanskog, a jelovnik dostojan Laze Kostića. Monte Mađore, Lovrano, Cres, Fjume, Lusin-Pikola, vila „Anđelina“ (Villa Angiolina), vila *Akacija*, čitaonica hotela *Stefani* (Kronprinzessin Stephanie), kafana *Kvarnero* (Quarnaro), sanatorijumi, barka *Galante*, fijakeri i omnibusi: „I danas je osvanuo vedar sunčan dan. Samo vetar malo poduhnuje, i talasići su malo jači no juče. Hoće da ima bora i mraz, ali će da bude lipo vrime, veli Feliče, koga sad videh ugladena i obrijana, jer je nedelja. Nigde ne vidim ni jednog galeba, a već sam sat i više kraj mora. Kud su se deli, i šta im to znači? Htedoh u crkvu, ali ne mogoh ući – puna je sveta...“ (Knežević 2002b, 62).

Završetak Kneževićeve prve knjige *Principa* mogao bi se tumačiti nihilistički: „Sve je ništa, sve je postalo iz ništa i sve će se vratiti u ništa“ (Knežević 1898, 302). Knežević, međutim, odmah dopunjuje svoju misao: „to ništa jeste nešto, jer je jedan deo od nečega, jedan mali deo od velikog nešto“. Prema Kneževiću sve što je ranije zauzima sve više prostora i vremena, ono postoji pre svega, u svim je vremenima i ostaje posle svega: „To najranije, pošto je savršena istina... to najranije jeste i može biti samo Bog“ (Knežević 1901, 383).

Kneževićeva religioznost

Kneževićeva religioznost oduvek je zbunjivala tumače. Borislav Lorenc (1939, 13) upućuje na Kneževićeve stavove koji povezuju filozofiju i religiju („što je viša filozofija utoliko više u njoj ima religije i poezije“), dok Miloš Trivunac (1940, 7) ističe da je preterivanje tvrditi da je Kneževićeva glavna preokupacija bila religija „kao kod Paskala“. Branislav Petronijević je ocenio (1905, 1) Kneževića kao duboko religioznog mislioca: „On smatra religiju za mater svega ljudskog duhovnog života, za početak i svršetak kulturnog života čovečijeg“. Petronijević ističe Kneževićovo duboko uverenje u Božju egzistenciju (Knežević 1902a, 252; Petronijević, 1905, 1). Osim što se bavio ontološkim dokazom i metafizikom (što nije religija ali većini tako zvuči), Petronijević je (kao i Nikola Tesla,

Mihailo Petrović Alas, Đura Daničić i dr.), poreklom iz sveštenečkog staleža (sin bogoslova, bratanac sveštenika i unuk poznatog ubskog arhijerejskog namesnika protojereja Petronija Jeremića, dok mu je teča bio još poznatiji valjevski protojerej Radojica Žujović, takođe dugogodišnji ubski arhijerejski namesnik, dakle, parohijski sveštenik porodice Božidara Kneževića),⁵⁹ pa bi se moglo očekivati da zna šta su vera i religija, kao i da može da oceni Kneževićevu religioznost, što, međutim, nije slučaj.

Iz Kneževićeve zaostavštine objavljena je u *Godišnjici Nikole Čupića* i „Religija u istoriji“ (1911), gde se naglašava da je hrišćanska religija „najidealnija od svih ranijih“ jer smatra da je „Bog čist duh“ (Knežević 1911, 33). Kao i skoro svi filozofi i intelektualci u Srbiji druge polovine XIX veka (što ne treba mešati sa celom inteligencijom, sveštenstvom, oficirskim korom, celim činovništvom i dr.), Knežević usvaja protestantsku interpretaciju istorije hrišćanstva i iz nje dalje razvijeno shvatanje idealnog hrišćanstva kao apstraktne ideje, koju poistovećuje sa celinom čovečanstva. „[Reformacija je] oslobađajući narode politički, dala silan podsticaj razvitku“ i „počela napajati hrišćane čistom, izvornom svežinom hrišćanstva“ donoseći „tolike blagodati zapadnim narodima“ (Knežević 1907, 83). Hrišćanstvo je, naime, „iznelo veliku istinu da su svi ljudi jednaki i jednog porekla i po tome da svi imaju jednaka prava i dužnosti i time oborilo stare zablude i nepravde“ (Knežević 1907, 88). Prema Kneževiću (1907, 88) hrišćanstvo je „istinito zato što je obuhvatilo celo čovečanstvo, ne isključujući ni jedan deo njegov, a najveća i najdublja istina samo je u čovečanstvu“. Gledano iz teološkog ugla, može se zaključiti da je Knežević najbliži deizmu. Iako mu je brat sveštenik i redovno odlazi u crkvu (sa đacima), što je tada bila obaveza srednjoškolskih profesora (ali odlazi u crkvu i kada ne mora, u inostranstvu, u Abaciji), i voli crkvenoslovensko pojanje, Kneževićeve religioznost nije bila isto što i hrišćanska vera, kako je mi danas shvatamo i kako su je među Kneževićevim savremenikima razumevali npr. Nikolaj Velimirović i Justin Popović, ili Kneževićev pašenog, Zarija R. Popović, čija religioznost očito iritira marksističke interpreatore (Grubačića npr.). U Kneževićevim tekstovima reč je o humanističkom deizmu, očišćenom od svih partikularnosti vere. Takva religioznost shvaćena kao učenje koje dopire emocijama do mase, ne mora biti strana socijalisti Skerliću, koji je protivnik crkve, niti Skelićevom zetu i čuvaru njegovog nasleđa, Vladimiru Ćoroviću.⁶⁰ Nije morala biti strana ni Andri Đorđeviću, ministru prosvete, koji je obezbedio sredstva za štampanje Kneževićevih *Principa istorije*, inače poznatom slobodnom zidararu. Nije sasvim strana ni marksistima, s obzirom na to da je u marksizmu zadržano mnogo verskoga, kao što nije strana ni nehrišćanskom shvatanju vere u vreme uspona evropskih nacionalizma uoči Drugog svetskog rata. Ne treba, naravno, pomisliti da je Knežević mason, zato što mu je štampanje dela omogućio jedan poznat i uticajan mason i što je među prijateljima imao i masone (kao što nisu masoni ni mnogi drugi za koje se to danas sasvim proizvoljno tvrdi). U to vreme, početkom XX veka, slobodno zidarstvo

59 Branislav Petronijević je tokom školovanja u Valjevskoj gimnaziji živeo kod teče, protojereja Radojice Žujovića, „dajući kondicije“ (podučavajući) svom bratu od tetke.

60 Vladimir Ćorović se dogovarao za štampanje Kneževićevih misli (autorska prava) sa njegovom udovicom, sa kojom je razgovarao i o štampanju Kneževićevih sabranih dela (Lukić, 1935, 7).

nije bila neka misterija i dobro je bilo poznato ko je od istaknutih ličnosti bio u članstvu, a ko nije. Knežević je lično upoznao ministra Andru Đorđevića kada je sa pašenogom, Zarijom R. Popovićem, višim činovnikom Ministarstva prosvete, otišao u kućnu posetu da mu zahvali na obezbeđivanju sredstava iz Zadužbine pok. Dimitrija Nikolića Belje za štampanje *Principa istorije*. Prema Popoviću, Đorđević je ostavio izuzetno dobar utisak na Kneževića. Knežević nije bio ni mason, niti marksista pre marksista, niti pravi desničarski mislilac. Pravo je pitanje, međutim, šta je toliko uticalo da savremenici Kneževića dožive kao religioznog mislioca. Da bi se to shvatilo, potrebno je dublje sagledati njegovo vreme i duhovnu klimu u kojoj se obrazovao i proveo život.

Veliki uspon prirodnih nauka, njihova uspešna praktična primena u svakodnevnom životu, protestantski ili sekularni duh zapadnih univerziteta na kojima su studirali stipendisti iz Srbije i jačanje socijalizma, scijentizma i darvinizma veoma je oslabilo veru u inteligenciji. Iako se to u spoljnim manifestacijama još ne vidi jasno (uči se veronauka i odlazi u crkvu), vera u nauku i racionalno rešenje svih problema zamenjuje veru u Boga. Ovaj proces ima dugu predistoriju. Odavno je *Lestvica* Jovana Lestvičnika već zamenjena stoičkim trebnikom paganskog imperatora Marka Aurelija (forma Kneževićevih aforizama podseća na stoičke misli, čemu, izvesno, delom duguje i svoju popularnost).

Treba imati u vidu i kakva je istorija predavana u (Prvoj) beogradskoj gimnaziji u kojoj se i Knežević školovao. Govoreći o udžbeniku Miloša Zečevića (Kneževićev profesor), Slobodan Jovanović ocenjuje da je zbog svoje prijemčivosti („knjiga za narod“), osim vaspitnog, imao i politički značaj: „samo su *Narodni učitelj* [raspopa] Vase Pelagića i Zmajeva *Pevanija* imali širi krug čitalaca nego Zečevićeva istorija“ (Jovanović 1990a, 75). Prema Zečeviću, cela istorija bila je borba kralja i naroda: „Kraljevi su imali neblagodarnu ulogu intriganata u melodrami; narod je bio gonjena vrlina, koja na kraju krajeva ipak dolazi do priznanja i nagrade. Feudalna i apsolutna monarhija bile su faze narodnog gonjenja; liberalna buržoaska demokratija, koja je izašla iz francuske revolucije, bila je apoteoza naroda“ (Jovanović 1990a, 76). Gimnazijalci su sticali uvrenje da je Francuska revolucija najvažniji istorijski događaj, „važniji čak i od hrišćanstva“, i gledali na kraljeve kao na „zlotvore naroda i protivnike društvenog napretka“. Jovan M. Jovanović svedoči o Zečevićevim predavanjima: „Jedno njegovo izlaganje o osvajanju Bastilje dovelo je čitav razred do velikoga uzbuđenja. Zažmurio bi, pa onako krupan, uzdignutom rukom na kojoj su dobovali njegovi mesnati prsti, govorio je kao da ima viziju narodnih masa koje prilaze poznatom političkom zatvoru, Bastilji u Parizu... Izgledalo je da se čuje lupa doboša i truba i urlikanje masa uz Marseljezu“ (Spomenica 1939, 322). Po završetku Prve beogradske gimnazije iz nje je izlazio mladić koji je „po političkim uverenjima bio republikanac i stoga protivnik kralja Milana. Materijalizam, filološki nacionalizam i republikanizam bili su kod njega pomešani jedno s drugim na sasvim osoben način“ (Jovanović 1990a, 76). Dopunjena francuskim jezikom, ovo je, u stvari, paradigma beogradskog intelektualca XX veka, na koju je sasvim skladno mogao da se nadoveže socijalizam, a kod pojedinaca i komunizam (koji je iz praktičnih razloga nazvan socijalizmom). Samo po sebi se podrazumeva da je tip

intelektualca koji je izlazio iz gimnazije tip ateiste, tj. agnostika (kako je u Beogradu bilo otmenije reći), ili najdalje deista („ima nečeg“), pun razumevanja za mladičke nestašluke (socijalizam i komunizam). Slobodan Jovanović (Spomenica 1939, 311) svedoči da su se reči „ćelija“ i „organizam“ u gimnaziji izgovarale „gotovo sa strahopoštovanjem kao da u njima leži rešenje svih tajni sveta i života“ i da je među njegovim drugovima samo jedan imao „bar nešto malo religioznosti, kao što je samo on imao u politici bar unekoliko aristokratske poglede“ (Jovanović 1991a, 273). Paradoksalno, reč je o Pavlu Marinkoviću, koji je kao ministar prosvete kaznio Kneževića, „religioznog mislioca“ (Petronijević 1905, 1), koji je, sudeći po *Mislina*, imao političku veru samo u „pravu aristokratiju“.

Da je ateizacija inteligencije u Srbiji bila višedecenijski proces, upečatljivo svedoče reči Milana Kujundžića iz neobjavljene rasprave „Materijalizam (psihološke studije)“, zapisane u jesen 1865. godine: „Sećam se još pre četiri godine kad prvi put psihologiju u Liceju slušasmo kako ni jednog od nas ne beše koji ne bi sa sprdnjom o duši govorio. [...] Materijalizam sa svom konzekvencijom svojom tako je već u nas gostoljubivo primljen da se mnogi čisto stidi da izusti da mu nije sasvim po ćudi, baš kao da tu ni pogovora nema. I što koji većma ljubljase napredak nauke i slobodu čovečanstva tim više mišljase da je dužan držati se najgrubljih materijalista“ (Kujundžić 1865 AS, MK, 119). U narednom periodu, sa uspostavljanjem „republike oportunističke“ (zbog izjalovljene pobede monarhista), anticrkvena duhovna klima u Parizu mogla je, srpskim državnim stipendistima u „gradu svetlosti“, Parizlijama, samo da posluži kao konačna potvrda naučne istinitosti materijalističkih i antireligioznih shvatanja, zasnovane na ideologiji Francuske revolucije, večnim i neupitnim prosvetiteljskim istinama, koje su omogućile sveopšti napredak čovečanstva upravo zahvaljujući pobedi nad religijom i monarhijom. Čak i konzervativne stranke toga vremena moraju da se nazivaju naprednim, progresivnim strankama. Iako je reč o duhu epohe, ne može pojam duha epohe ili duha vremena sve da objasni. Upravo na onima koji nisu „plivali nizvodno“, u duhu vremena, koji su imali kritički stav prema opštem shvatanju u inteligenciji, bez obzira na nedoumice u koje su upadali, ili protivrečnosti u kojima su se kretali, danas se zaustavljamo i tumačimo njihovo mišljenje. Duh epohe ne može biti ni opravdanje za sve. Pri tome, ne treba misliti da su svi i u životu primenjivali ono što su teorijski razmatrali. Retki su bili oni koji u svojoj principijelnosti nisu hteli ni da prisustvuju crkvenim službama (uglavnom socijalisti, kao Skerlić). Kod drugih je, ipak, sve bilo pomešano. Osim toga, pod inteligencijom se u Srbiji nije podrazumevao samo krug profesora Velike škole i prestoničkih i palanačkih gimnazija, već i sveštenečki stalež, činovništvo (npr. Zarija R. Popović) i oficirski kor, dakle, svi obrazovani, gde je pitanje religioznosti, naravno, stajalo drugačije nego kod većine učenika završnih razreda (Prve) beogradske gimnazije.

Kada se sve uzme u obzir, razumljivo je da je Božidar Knežević morao na savremenike (naravno, pre svega, iz reda civilne inteligencije) da ostavi utisak religioznog mislioca. Čak je i Branislav Petronijević ostavljao takav utisak. Da Knežević bude doživljen kao religiozan čovek i religiozni mislilac dovoljno je bilo što je imao „duboko uverenje o

egzistenciji Božijoj“ (Petronijević, 1905, 1) i što su se u njegovim tekstovima često mogle pročitati reči „religija“ i „hrišćanstvo“, bez obzira na značenje koje im je pridavao. Zato je Milošu Zečeviću, Kneževićevom gimnazijskom profesoru istorije i predsedniku komisije pred kojom je položio profesorski ispit s odličnom ocenom (1889), Kneževićovo izlaganje moralo „mnogo da miriše na tamjan“ (Popović 1933, 361). Kod Kneževića nema ni posebnog oduševljenja padom Bastilje (Knežević 1904e, 70), pa ovom „najvećem istorijskom događaju“ u svom *Istorijskom kalendaru* posvećuje manje pažnje nego (na istoj strani) prvom krstaškom kralju Jerusalima. Prema svedočenju Zarije R. Popovića (1933, 362), pred samu smrt Knežević je stalno ponavljao: „Veliki si, Bože! Veliki si, veliki!...“ (verovatno iz *Otkrovenja*: „Veliki i čudni dela Tvoji, Gospodi Bože!“).⁶¹ Svoje svedočanstvo završava zagonetnom rečenicom: „I umro je ovaj filosof s verom u Boga, kako je i postao verujući u Boga“ (Popović, 1933, 362). Verovatno nikada nećemo moći pouzdano da utvrdimo značenje poruke „kako je i postao verujući“.

Intelektualac u svom vremenu

Skerlić prepoznaje u Boži Kneževiću sudbinu intelektualca svog vremena.⁶² Ako uzmemo u obzir vreme i shvatanja, moguće je naslutiti u čemu je bio problem intelektualca tog vremena. Iako je socijalizam sve više jačao u javnom mnjenju, a sa socijalizmom egalitarizam, i dalje su se podrazumevali drevni ideali. Ovi stari društveni principi, često su nereflektovani, ali su primenjivani. Prema Kneževiću inteligencija, „više klase“ (on ne razmišlja u kategorijama marksističkih klasa, već tradicionalnih, Knežević 2002a, 117), odnosno najbolji treba da vladaju, aristokratija, koja je „lice jednog naroda“. Podrazumevalo se npr. da najbolji đaci, dokazani u službi državi (gde se, kao i u školi, procenjuje i karakter), vremenom treba da dođu na čelo države. Jovan Ristić, istoričar i državnik, koji je čak dva puta bio na najvišem državnom i političkom položaju kao namesnik suverenog, vladarskog dostojanstva, od osnovne škole bio je najbolji đak u razredu, „prvi prevashodni“. Još niko ne misli da zaista obrće društvo naopačke. Ni Skerlićev radikalni socijalizam nije u punom smislu egalitarizam, već elitistički protivnik socijalističkom kultu osrednjosti, što zbunjuje marksističke postrevolucionarne interpretatore (npr. Grubačića 1962, 111). Nepravdom se smatralo da jedan Božidar Knežević, koji je i po ličnim sposobnostima, te kulturnom nenametljivošću i samodisciplinom, i po nasleđu, trebalo da dobije više mesto od onog koje je imao u obrazovnom sistemu, nije od države primećen, prepoznat i uvažen: „I jedan uman i misaon čovek ostade tako i na dalje gde je. Ostade kao velika riba u maloj vodi. Ostade jedan onakav dubok mislilac, tako željan potrebne tišine – da i dalje živi u vrevi i žagoru školske avlije: ostaje jedan slobodan duh – da i dalje između časova dežura po dužnosti među decom po dvorištu, da ih nestašne tužaka g. razrednom starešini i da ide na raport direktoru!...“

61 „A poslednjih dana, kada je i Boža osetio da mu se smrt približuje, jedino se obraćao Bogu, dižući grozničav pogled i ponavljajući: „Veliki Bože!... Bože moj!... Veliki si, Bože!... Veliki si, veliki!...“ (Popović, 1933, 362).

62 Posle Božidara Kneževića, prerano, kao i on, umrli su redom, Janko Veselinović, nekoliko meseci kasnije (1905), Stevan Sremac (1906), Radoje Domanović (1908), Svetislav Simić (1911), a 1914. godine i Skerlić.

Da popravlja đачke zadatke; da izveštava tutore i roditelje đачke o neuspehu njihovih 'bistrih' uzdanica; da prisustvuje onim strašno dosadnim i stoga valjda i bestraga dugačkim sednicama profesorskog saveta, i da ga oni pedagozi (obećavši, naravno, 'da će biti kratki') dave besedama kao večnost dugim“. I na kraju se navodi sam vrhunac užasa profesorskog posla: „ostade jadnik da nedeljom vodi – kao kvočka piliće – đake u crkvu, a na njegovo pravo mesto, odlaze i zapremaju ga oni što 'mnogo obećavaju“ (S[vetislav] S[imić] 1905, 2;⁶³ up. Atanasijević 1931, VII–VIII). Mislilo se da su se svi ogrešili o Kneževića, a posebno „oni koji propustiše da ga pošlju u Pariz“ (Bogdanović, 1933, 348). Posle Kneževićeve smrti došao je ađutant kralja Petra da izjavi saučešće i ponudi pomoć porodici (Knežević M, 2002).

Skerlić (kao i njegovi drugovi), koji je možda najviše zasluđan za Kneževićevu popularnost, mnogo se žali na svoje vreme. U duhu epohe, njemu pred očima lebdi, gledano iz današnje perspektive, naivan idealizam, prema kojem meri svoje vreme, ne uzimajući u obzir realne životne okolnosti. Kao da je podrazumevao da će se sve dobro iz tadašnjeg društva (koje oštro kritikuje) sačuvati i na to prirodno, uz ispravku očiglednih nepravdi, nadograditi socijalistički principi, koji će poboljšati, humanizovati i emancipovati društvo. Nije uviđao, kao ni toliki drugi, neophodnost napora i rada na očuvanju i negovanju onoga što je dobro. Ostvarenje socijalističkih ideala (u svim pokušajima) uvek je bilo (između ostalog) ustoličenje vladavine osrednjosti, koje su se toliko gnušali intelektualci Skerličevog i Kneževićevog vremena.

* * *

Božidar Knežević je pokušao da izvede celovit filozofski sistem. Sledbenici Spensera (Spencerism), za koga se tada govorilo da je „Aristotel XIX veka“ i „epoch-maker“ verovali su u svodivost društvenih nauka na prirodne. Petronijević je s pravom ocenio da Knežević sledi Spenserov materijalizam i Darwinov evoluicoinizam. Po svojim shvatanjima Knežević je, u stvari, bliži starijoj generaciji, kojoj su pripadali liberali Vladimir Jovanović i Alimpije Vasiljević (liberalizam i pozitivizam) nego Petronijevićevoj generaciji, iako odmah upada u oči sličnost naziva njihovih kapitalnih sistemskih dela, *Principi istorije*, odnosno *Principi metafizike*. U stvari, naslovi su bliski Spenserovom naslovu *Prvi principi*, na šta Petronijević i upućuje u svojoj kritici Kneževićevog prvog toma *Principa istorije*. Knežević, međutim, nema poriv da, kao Petronijević, po svaku cenu izvede originalan sistem (kao neki preteran i pogrešno shvaćen Kujundžićev amanet originalnosti). Knežević sledi spenserovski scijentizam, ali ne pliva samo „nizvodno“.

Pošto se sve odvija u vremenu, istorija je za Kneževića prava filozofija, nauka čije zakone želi da dokaže (*Zakon reda u istoriji*, *Proporcija u istoriji*). S druge strane, istoriju ne vidi kao nauku zasnovanu na istorijskim izvorima, već istorijskim zakonima (što Vulić s pravom problematizuje). Povezivanje filozofije i historiografije sa pozitivnim naukama danas nema onaj značaj koji je imalo u Kneževićevo vreme. Ne treba, međutim,

63 Osim inicijala i poznavanje rada u gimnaziji upućuje na Svetislava St. Simića.

potcenjivati veliki rad uložen u pokušaj da se dokuče opšti zakoni koji bi ležali u osnovi puta čovečanstva. Iako je nesumnjiva naivnost takvog traženja naučnih zakona, ne treba zaboravljati da i mi danas živimo scijentističkom svetu.

Misli spojene sa mitom o Boži Kneževiću imale su posebnu privlačnost i „prilepčivost“. Ne samo u *Mislima*, već i u njegovoj sudbini, mnogi intelektualci prepoznavali su svoje misli i svoju sudbinu. Iako u *Mislima* ima različitih, neretko protivrečnih stanovišta, kao i stavova koji nisu posebna novina, one su na savremenike delovale, zahvaljujući formi u kojoj su izložene i književnom izrazu, pre svega emocijom. U njima „viši duh“ daje oduška svom nezadovoljstvu zbog pritiska sredine i bezbrojnih briga svakodnevnog života. U političkom pogledu, Knežević je teorijski blizak liberalima, a praktično, radikalima. I jedni i drugi su zastupali viktorijanski, vestminsterski parlamentarni sistem (u osnovi današnji parlamentarizam). Kneževiću je bliska zamisao mešovite vlade, sinteze monarhije, aristokratije i demokratije, kao i „vladavine najboljih“.

Petronijević (1905, 1) Kneževića smatra jednim od četiri najznačajnija mislioca, pored Dositeja Obradovića, Milana Kujundžića i Ljubomira Nedića, a Dimitrije Mitrinović (1908, 79) ocenjuje da Knežević „sa svojom filozofijom istorije, dubokoumnom sintezom spinozizma sa teorijom evolucije i naučničkim shvaćanjem istorije“ pripada redu mislilaca kakvi su Ruđer Bošković i Branislav Petronijević. Ove visoke ocene nisu bezrazložne. Ako se uporede Kujundžić, Nedić i Petronijević, na osnovu njihovih tekstova (i ostavštine bez koje se ne može razumeti Kujundžić), može se zaključiti da, bez obzira na različita filozofska stanovišta i pravce, imaju nešto zajedničko što bi se moglo nazvati filozofskim talentom. Osećaj za obuhvatanje celine, analitičnost i sposobnost sintetičkog mišljenja. Možemo pretpostaviti da je najviše zbog tog zaista „nesumnjivog talenta mislioca“ Petronijević (1905, 1), „rođeni metafizičar“, s pravom visoko ocenio Kneževića.

Boris Milosavljević

Literatura:

1. *Neobjavljena arhivska građa*

AS, MPs–P = Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova, Prosvetno odeljenje

AS, MK = Arhiv Srbije, Fond Milana Kujundžića Aberdara

NBS, R 484 = Narodna biblioteka Srbije, Rukopisno odeljenje, Rukopisi Božidara

Kneževića, Spisi o istoriji, Aforizmi o istoriji

NBS, R 465 = Rukopisi Milorada Pavlovića Krpe

VA, 741/881 = Vojni arhiv Personalni karton pešadijskog brigadnog generala Stevana R. Kneževića

2. *Objavljena rukopisna zaostavština Božidara Kneževića i druga arhivska građa*

Knežević 1907 = Кнежевић, Божидар, „Источни народи уопште“, *Годишњица Николе Чунућа* 26 (1907), 40–117.

- Knežević 1911 = Кнежевић, Божидар, „Мисли“ (145 мисли из заоставштине), *Годишњица Николе Чупића* 28 (1911), 271–292.
- Knežević 1911b = Кнежевић, Божидар, „Религија у историји (нештампани рад)“, *Годишњица Николе Чупића* 28 (1911), 21–38.
- Knežević 2002a = Кнежевић, Божидар, *Мисли* [НБС, Р 483], пр. А. Вранеш, Уб 2002.
- Knežević 2002b = Кнежевић, Божидар, *Бележница (1896–1897)* [НБС, Р 688, пр. А. Вранеш, Уб, 2002.
- Ristić 1962 = Ристић Радомир, „Прилози за биографију Божидара Кнежевића“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 28, 1-2 (1962), 80–92.
- PRŠM 2010 = *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Београд 2010.
- DP 1848 = *Деловодни протокол Кара-Ђорђа Петровића*, Друштво српске словесности, Београд 1848.

3. *Knjige i tekstovi Božidara Kneževića*

- Knežević 1898 = Кнежевић, Божидар, *Принципи историје I, Ред у историји*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1898.
- Knežević 1899 = Кнежевић, Божидар, „Сразмера у историји“ [поглавље из *Принципа Историје*], *ПГ* (1899), 376–381; 444–450.
- Knežević 1901 = Кнежевић, Божидар, *Принципи историје II, Пропорција у историји*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1901.
- Knežević 1902a = Кнежевић, Божидар, „Мисли“, *СКГ*, 1902.
- Knežević 1902b = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, Београд 1902.
- Knežević 1902c = Кнежевић, Божидар, „Роберт Солсбери“, *Одјек* (23. октобар 1902), 2–3.
- Knežević 1902d = Кнежевић, Божидар, „Луј Блан“, *Одјек* (26. октобар 1902), 1–2.
- Knežević 1902e = Кнежевић, Божидар, „Џемс Монрое“, *Одјек* (29. октобар 1902), 2–3.
- Knežević 1902f = Кнежевић, Божидар, „Камил Кавур“, *Одјек* (5. новембар 1902), 2–3.
- Knežević 1902g = Кнежевић, Божидар, „Виљем Гледстон“ (*Одјек*, 9. новембар 1902), 3.
- Knežević 1902h = Кнежевић, Божидар, „Џорџ Канинг“, *Одјек* (27. новембар 1902), 2–3.
- Knežević 1903a = Кнежевић, Божидар, „Процес историје човечанства и њен однос према другим наукама“, *ПГ* 2, 3, 4, 5 (1903), 193–206; 300–314; 424–435; 563–572.
- Knežević 1903b = Кнежевић, Божидар, „Предговор“, Карлајл, Тома, *О Херојима, хероизму и обожавању хероја у историји*, СКГ, Београд 1903, I–XV.
- Knežević 1904a = Кнежевић, Божидар, „Закон реда у историји“, *СКГ* 9 (1904), 190–204, 265–277, 354–366, 438–450, 514–528, 608–616.
- Knežević 1904b = Кнежевић, Божидар, *Закон реда у историји*, Одштампао из *Српског књижевног гласника* Тома Јовановић, књијар, шт. Св. Николића, Београд 1904.
- Knežević 1904c = Кнежевић, Божидар, „Закон пропорције у историји“, *СКГ* 12, (1904), 1080–1092, 1151–1162, 1257–1269; *СКГ* 13 (1904), 54–60, 205–213, 347–350, 433–445.
- Knežević 1904d = Кнежевић, Божидар, *Историјски календар*, Београд 1904.

- Knežević 1904e = Кнежевић, Божидар, *Историјски догађаји*, друго издање, Београд.
- Knežević 1911 = Кнежевић, Божидар, „Мисли“ (145 мисли из заоставштине), *Годишњица Николе Чупића* 28 (1911), 271–292.
- Knežević 1914 = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, Друго допуњено издање, Л. Марковић, Београд 1914.
- Knežević 1920 = Кнежевић, Божидар, *Закон реда у историји*, предг. Владимир Вујић, Г. Кон, Београд 1920.
- Knežević 1925 = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, 3. доп. издање, Г. Кон, Београд 1925.
- Knežević 1931 = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, прир. П. Лебл-Албала, предг. Ксенија Атанасијевић, СКГ, Београд 1931.
- Knežević 1972 = Кнежевић, Божидар, *Човек и историја [Закон реда у историји (1920), Закон пропорције у историји, Мисли (1902)]*, предг. Драган Јеремић, Српска књижевност у сто књига 42, Матица српска, СКГ, Нови Сад, Београд 1972.
- Knežević 1980 = Božidar Knežević, *History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight*, Translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Preface by Prof. W. Warren Wagar, Philosophical Library, New York 1980

4. Prevodi Božidara Kneževića sa engleskog, ruskog, nemačkog i francuskog jezika

- Bekl 1891 = Бекл, Х. Т., [Henry Thomas Buckle], *Историја цивилизације у Инглеској*, Издање Коларчеве задужбине, Београд 1891.
- Karjejev 1902 = Карјејев, Н., [Николай Иванович Кареев], „О предавању историје у средњој школи“, *ПГ* (1902), 566–576, 647–680; 32–42, 163–171, 293–302, 436–449.
- Karjejev 1903 = Карјејев, Н., [Николай Иванович Кареев], „Увод у историју Старог века“, *ПГ* (1903), 499–516, 603–628.
- Karlajl 1903 = Карлајл, Тома [Thomas Carlyle], *О Херојума, хероизму и обожавању хероја у историји*, СКЗ, Београд 1903.
- Štern 1903 = Штерн, Јакоб [Jacob Stern], *О социјализму: о његовом бићу и о његовој могућности*, Социјалистичка библиотека, Књижара Драгише Лапчевића, Београд 1903.
- Giro 1904 = Гиро, Пол [Paul Guiraud], „Еволуција рада у старој Грчкој“, *ПГ* (1904), 149–170.
- Маколеј 1912 = Маколеј, Т. Б [Thomas Babington Macaulay], *Огледи [„Милтон“, „Бекон“]*, (прев. са В. Савићем), СКЗ, Београд 1912.

5. Prevod na engleski jezik dela Božidara Kneževića

- Knežević 1980 = *History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight* by Božidar Knežević, Translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Preface by Prof. W. Warren Wagar, Philosophical Library, New York 1980.

6. Memoarska građa

- Zega 1934 = Зега, Никола, *Успомена на Божу Кнежевића*, Прештампано из часописа *Живот и рад*, Штамп. „Млада Србија“, Београд 1934.
- Кнежевић М, 2002 = Кнежевић, Милка, „Живот мојих родитеља“ [НБС, Р 485], у: Божидар Кнежевић, *Бележница (1896–1897)*, пр. А. Вранеш, Уб, 2002, 77–94.
- Лукић 1935 = Лукић, А., „Живот Божидара Кнежевића протекао је тихо и без пријатеља. Супруга Б. Кнежевића прича нам о успомени на овог нашег заслужног човека, *Правда* (3. новембар 1935), 7.
- Н. С. 1943 = Н. С., „Успомене на последње дане живота Боже Кнежевића“, *Српски народ* 8 (27. фебруар 1943), 14.
- Равловић 1953 = П[авловић], М[илорад] (Миле) Крпа, „Оцена Боже Кнежевића“, *Република* (13. октобар 1953), 3.
- Равловић 1955 = П[авловић], М[илорад] (Миле) Крпа, „Божа Кнежевић и чачански трговац“, *Република* (11. октобар 1955), 6.
- Роровић 1932 = Поповић, Зарија Р., „Из живота Боже Кнежевића. Кћерино крштење“, *Венац* 18 (1932), 133–135.
- Роровић 1933 = Поповић, Зарија Р., „Божа Кнежевић у анегдотама“, *Венац* 18 (1933), 358–362.
- Споменица 1939 = *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839–1939*, шт. Д. Грегорић, Београд 1939.

7. Periodika (glasila, časopisi i listovi)

- DK* = *Državni kalendar* (sa šematizmom)
- BON* = *Beogradske opštinske novine*
- SN* = *Srpske novine*
- PG* = *Prosvetni glasnik*
- Glas SKA* = *Glas Srpske kraljevske akademije*
- SKG* = *Srpski književni glasnik*
- Delo*
- Politika*
- Pravda*

8. Literatura o Božidaru Kneževiću

- Атанасијевић 1931 = Атанасијевић Ксенија, „Божидар Кнежевић“, у: *Мисли*, прир. П. Лебл-Албала, предг. Ксенија Атанасијевић, *СКГ*, Београд 1931, III–XXXVI.
- Богдановић 1933 = Богдановић, Милица, „Божидар Кнежевић“, *Мисао*, 42 (1933), 245–382.
- Вујић 1925 = Вујић, Владимир, „О Божидару Кнежевићу (1862–1905)“, *СКГ* 16 (1925), 417–424.
- Вулић 1922 = Вулић, Никола, „Историја као наука“, *Глас SKA* (1922), 49–66.

- Grubačić 1962 = Grubačić, Kosta (1962): *Božidar Knežević, monografija o znamenitom srpskom filozofu istorije*. Sarajevo: Veselin Masleša
- Delo 1905 = Аноним, „Читуља, Божа Кнежевић“, *Дело* 34 (1905), 431–432.
- Žunjić 2014 = Жуњић, Слободан, *Историја српске филозофије*, ЗУНС, Београд 2014.
- Jeremić 1997 = Јеремић, Драган, *Филозофија у Срба*, Плато, Београд 1997.
- J 1898 = J..., „Божа Кнежевић, Принципи историје“, *ПГ* 19 (1898), 596–599.
- Lazarević 1933 = Лазаревић, Лука, „Божа Кнежевић“, *Правда* (16. септембар 1933), 2.
- Lorenc 1938 = Лоренц, Борислав, „Наука и религија“, *Правда* (6, 7, 8, 9. јануар 1938), 13.
- Mićunović 1983 = Мићуновић, Драгољуб, „Филозофија историје Божидача Кнежевића“, *Савременик XXIX, LVII* (март 1983), 162–188.
- Nedeljković 1962 = Недељковић Душан, „Философ Божидар Кнежевић“, *ЛМС* 138/390 (октобар 1962), 255–271.
- Nikolajević 1936 = Николајевић, Душан, „Ка новим духовним видицима“, *БОН*, 1 фебруар 1936, 108–110.
- Petronijević 1898 = Петронијевић, Бранислав, „Принципи историје, књига прва. Ред у историји. Написао Божа Кнежевић“ *Дело* 19 (1898), 491–506.
- Petronijević 1905 = Петронијевић, Бранислав, *Политика* (20. фебруар 1905), 1.
- Petronijević 1998a = Петронијевић, Бранислав, „О херојима“ [*Дело* 1904], *Списи из практичне филозофије, Сабрана дела* 7, ЗУНС, Београд 1998, 137–152.
- Porović 1937a = Поповић, Драгомир, „Историја Чачанске гимназије“ у: *Споменица Чачанске реалне гимназије 1837–1937*, Изд. Заједнице дома и школе Чачанске гимназије, Чачак 1938.
- Porović 1937b = Поповић Д., „Божа Кнежевић као директор чачанске гимназије“, *Политика* (14. октобар 1937), 8.
- Radojčić 1929 = Радојчић Никола, „Историографија (српска)“ у: *Народна енциклопедија* (Ст. Станојевић), 4, Библиографски завод, Загреб 1929, 69.
- Savković 1930 = Савковић, Милош, „Божа Кнежевић и модерна уметност“, *Мисао* 34 (1930), 319–328.
- Skerlić 1902 = Скерлић, Јован, „Мисли од Боже Кнежевића“, *СКГ* 6 (1902), 116–127.
- Skerlić 1905 = Скерлић, Јован, „Божа Кнежевић“, *СКГ* 14 (1905), 398–400.
- Skerlić 1953, *Историја нове српске књижевности*, Треће издање, Рад, Београд 1953.
- S. S. 1905 = С. С. [Светислав Ст. Симић],⁶⁴ *Политика* (18. фебруар 1905), 2.
- Tasić 1938 = Тасић, Ђорђе, „Божа Кнежевић са гледишта социологије“, *Политика* (23–26. април 1938), 22.
- Trivunac 1940 = Тривунац, Милош, „Божа Кнежевић, човек и мислилац“ (приступна беседа за правога члана СКА, део, није цела објављена), *Општинске новине*, 1. фебруар 1940, 154.
- Thomashevich 1980 = Thomashevich, George Vid, „Božidar Knežević: a Yugoslav Philosopher of History“, *History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight* by Božidar Knežević, Translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Preface by Prof. W. Warren Wagar, Philosophical Library, New York 1980, 1–31.

64 Pretpostavljamo da je autor članka Svetislav St. Simić.

9. *Ostala literatura*

- Baralić 1967 = Баралић, Драгољуб Т., *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Научна књига, Београд 1967.
- Vujić 2003 = Вујић, Михаило, „Историја као наука“ у: *Философски радови*, Плато, Београд 2003.
- Vinaver 1935 = Винавер, Станислав, *Шабач и његова традиција*, Библиотека Народног универзитета Шабачке народне књижнице и читаонице, Шабац 1935.
- Јовановић 1990а = Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића, Сабрана дела 5*, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, (даље: СД) Београд 1990.
- Јовановић 1990б = Јовановић, Слободан, „Тома Карлајл“ [СКГ 1904] у: *Политичке и правне расправе*, СД 2, 655–672.
- Јовановић 1991 = Јовановић, Слободан, СД 11.
- Karadžić 1969 = Караџић, Вук, *Историјски списи 1*, пр. Р. Самарџић, Сабрана дела Вука Караџића, 15, Просвета, Београд 1969.
- Marić 2001 = Марић, Илија, „Философско припремање Михаила Шљивића“ у: Михаило Шљивић, *Историја философије*, пр. И. Марић, Плато, Београд 2001, 6–44.
- Milićević 1888 = Милићевић, Ђ. Милан, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, 17 књига Чупићеве задужбине, Београд 1888.
- Milosavljević 2014 = Милосављевић, Борис, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (теорија скоројевића)“, *Књижевна историја* 153 (2014), 427–467.
- Milosavljević 2015 = Milosavljević, Boris, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam“, *Theoria* (1/2015), 103–151.
- Milosavljević 2013 = Милосављевић, Борис, „Национални карактер, културни и политички образац“, *Национални интерес* (3/2013), 191–217.
- Mitrinović 1908 = Митриновић, Димитрије, „Дубровачки филозоф“, *Срђ*, 31. јануар 1908, 79–85.
- Nenadović 1893 = Ненадовић, Матеја, *Мемоари*, СКЗ Београд 1893.
- Роровић 2001 = Поповић, Богдан, *Листићи и други чланци*, Сабрана дела 6, ЗУНС, Београд 2001.
- Skerlić 1964 = Скерлић, Јован, „Милорад Ј. Митровић. Некролог [1906]“, *Сабрана дела Јована Скерлића*. Књига четврта, Писци и књиге, Просвета, Београд 1964, 123–126.
- SBR = *Српски биографски речник*, 1–6, Матица српска, Нови Сад 2004–2014.
- Spencer 1888 = Spencer, Herbert, *First Principles*, D. Appleton and Company, New York 1888.
- Stojimirović-Jovanović 2008 = Стојимировић-Јовановић, Милан, *Силуете старог Београда*, Просвета, Београд 2008.

Božidar Knežević (1862–1905): Biography, Philosophy, Reception and Criticism
(Summary)

Božidar Knežević (1862–1905) was a Serbian philosopher of history. His philosophico-historical system is presented in his two-volume *Principles of History (Law of Order [succession] in History, 1898; and Proportion in History, 1901)*. Knežević was a proponent of Spencerism, the philosophy of the then most popular philosopher, Herbert Spencer. For Knežević, history, as a positive science, is actually the real philosophy, and the true goal of history is the brotherhood of humankind: “it remains for scientific history to bind man to man; history is to bind all peoples and all times, to bring them closer to one another and to reconcile them”. He saw global history as an evolutionary ascent to moral and intellectual unification of humankind. Knežević’s book of aphorisms (on morality, history, religion etc.) *The Thoughts* (1902) was very popular. He translated writings of Henry Thomas Buckle, Thomas Carlyle and Thomas Babington Macaulay into Serbian. He translated from French, German and Russian as well. Abridged versions of his writings and selected aphorisms are published in English (*History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight*, translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Philosophical Library, New York, 1980).

Keywords: Božidar Knežević, philosophico-historical system, history, thoughts, moralism